

**T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
ANA BİLİM DALI**

**KUR'ÂN'DA İLİM, HİKMET VE SABIR İLİŞKİSİ:
HZ. MÛSÂ VE SÂLİH KUL KISSASI ÖRNEKLİĞİNDE**

Yüksek Lisans Tezi

**Hazırlayan
Meryem ÖMEROĞLU**

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Nermin AKSAKAL**

Mart 2023, ERZİNCAN

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Meryem ÖMEROĞLU

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Ana Bilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Program Adı : Tezli Yüksek Lisans
Tez Başlığı : İlim, Hikmet ve Sabır İlişkisi: Hz. Mûsâ ve Sâlih Kul
Kıssası Örneğinde

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 65 sayfalık kısmına ilişkin 24/02/2023 tarihinde **Thenticate/Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: %6' dır.

Filtrelemeye **alıntılar ve kaynakça dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimedenden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 24/02/2023

Danışman:Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Nermin AKSAKAL **Öğrenci:** Meryem ÖMEROĞLU

İmza

İmza

KILAVUZA UYGUNLUK

“Kur’ân’da İlim, Hikmet ve Sabır İlişkisi: Hz. Mûsâ ve Sâlih Kul Kıssası Örneğinde” başlıklı Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Meryem ÖMEROĞLU

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Nermin AKSAKAL

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Nermin AKSAKAL danışmanlığında **Meryem ÖMEROĞLU** tarafından hazırlanan “**İlim, Hikmet ve Sabır İlişkisi: Hz. Mûsâ ve Sâlih Kul Kul Kıssası Örneğinde**” adlı çalışma jürimiz tarafından Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Temel İslâm Bilimleri** Dalı’nda **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

22/03/2023

JÜRİ:

Danışman	: Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Nermin AKSAKAL	İmza
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Faima İSRAFILOVA	İmza
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Betül ORUÇ	İmza

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun /.... /..... tarih ve.....sayılı kararı ile onaylanmıştır.

..... /..... /

Prof. Dr. Necdet TOZLU

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Davet ve tebliğ kitabı olan Kur'ân'ı Kerim'de inanç, ibadet ve muamelat konularında temel ilkeleri açıklamak üzere çeşitli kavramlar kullanılmıştır. Kavramlar Kur'ân'ın indirildiği dönemde ya kullanılan mânâlarıyla ele alınmış veya temel anlamına dokunulmadan o kavrama yeni bir ıstılah kazandırılmıştır. Ya da o dönemde kullanılmayan yepyeni kavramlara yer verilmiştir. İslâm'ın ilerleyen dönemlerinde Kur'ân'da geçen kavramları doğru bir şekilde anlamayı sağlayan “el-Eşbâh ve'n-Nezâir” ve “Garîbü'l-Kur'ân” gibi Kur'ân ilimleri ortaya çıkmıştır.

İlim, hikmet ve sabır kavramlarının yakın ilişkisini ortaya koymak için bu kavramları doğru anlamak önem arz etmektedir. Yüce yaratanın kelimasında zikrettiği kelimelerdeki en küçük farklılıkların dahi yol açtığı anlam değişiklikleri de bu kavramları doğru anlamamanın önemini ortaya koymaktadır. Bu sebeple Kur'ân'ın öğrettiği kavramlardan olan ilim, hikmet ve sabır kavramları İslâm kaynaklarında ayrıntılı bir şekilde açıklanmış ve İslâm âlimleri tarafından bu kavramlara çeşitli açılardan pek çok tanım ve açıklama yapılmıştır. Bu çalışmada ise Kur'ân'da çeşitli kalıplarla zikredilen ilim, hikmet ve sabır kavramlarının sözlük anlamları incelenip bu kavramlar arasındaki ilişki genel anlamda Kur'ân, özel anlamda ise Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssası ışığında ele alınacaktır.

Tezimin her aşamasında değerli görüşleriyle katkıda bulunan tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Nermin AKSAKAL hocama ve bu süreçte maddi ve manevi desteğini eksik etmeyen eşim Emrah ÖMEROĞLU'na teşekkürü bir borç bilirim.

Meryem ÖMEROĞLU, Erzincan, 2023

KUR'ÂN'DA İLİM, HİKMET ve SABIR İLİŞKİSİ: Hz. MÛSÂ ve SALİH KUL KISSASI ÖRNEKLİĞİNDE

Meryem ÖMEROĞLU

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Mart 2023

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Nermin AKSAKAL

ÖZET

Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssası örnekliliğinde ilim, hikmet ve sabır ilişkisini araştıran bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde ilim, hikmet ve sabır kavramları İslâmî kaynaklar ışığında incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ilgili kavramlar bağlamında Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssası açıklanmıştır. Son bölümde ise Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssası bağlamında ilim, hikmet ve sabır kavramlarının yakın ilişkisi üzerinde durulmuştur.

İlim, hikmet ve sabır örnekleriyle dolu olan Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssası bu kavramların pratik boyutuna dikkat çekmektedir. Kıssada ilmin temsilcisi konumunda olan Hz. Mûsâ hikmetin temsilcisi konumunda olan sâlih kula tabi olmuştur. İlmî bir şahsiyet olan Hz. Mûsâ'nın gerçekleşen olaylara karşı sabırsızlığı ise onun hikmete ulaşmasında en büyük engel olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İlim, Hikmet, Sabır, Hz. Mûsâ ve Sâlih Kul Kıssası

**THE RELATIONSHIP OF KNOWLEDGE, WISDOM, AND PATIENCE IN THE
QUR'AN: IN THE EXAMPLE OF THE PARABLE OF MOSES AND
RIGHTEOUS SERVANT**

Meryem ÖMEROĞLU

Erzincan Binali Yıldırım University,

Graduate School of Social Sciences

Master's Thesis, March 2023

Supervisor: Asst. Prof. Zeynep Nermin AKSAKAL

ABSTRACT

This study, which investigates the relationship between knowledge, wisdom and patience in the example of Moses and the righteous servant, consists of three parts. In the first part, the concepts of knowledge, wisdom and patience are examined in the light of Islamic sources. In the second part of the study, the story of Moses and the righteous servant is explained in the context of related concepts. In the last chapter, the close relationship between the concepts of knowledge, wisdom and patience in the context of the story of Moses and the righteous servant is emphasized.

The story of Moses and the righteous servant, which is full of examples of knowledge, wisdom and patience, draws attention to the practical dimension of these concepts. Moses, who is the representative of knowledge in the story, has been subject to the righteous servant, who is the representative of wisdom. The impatience of Moses, who was a scholarly figure, against the events that took place was the biggest obstacle for him to reach wisdom.

Keywords: Knowledge, Wisdom, Patience, The Parable of Moses and Righteous Servant.

İÇİNDEKİLER

KUR'ÂN'DA İLİM, HİKMET ve SABIR İLİŞKİSİ: Hz. MÛSÂ ve SALİH KUL KISSASI ÖRNEKLİĞİNDE

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI.....	iv
ÖN SÖZ.....	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İLİM, HİKMET VE SABIR HAKKINDA KAVRAMSAL ANALİZ

1.1. İlim, Hikmet ve Sabır Kavramlarının Sözlük ve İstilah Anlamları.....	4
1.1.1. İlim Kavramının Sözlük ve İstilah Anlamı	4
1.1.2. Hikmet Kavramının Sözlük ve İstilah Anlamı	5
1.1.3. Sabır Kavramının Sözlük ve İstilah Anlamı	7
1.2. Kur'ân'da İlim, Hikmet ve Sabır İlişkisi.....	8
1.2.1. Kur'ân'da İlim	9
1.2.2. Sünnette İlim.....	14
1.2.3. Kur'ân'da Hikmet	16
1.2.4. Sünnette Hikmet	21
1.2.5. Kur'ân'da Sabır.....	22
1.2.6. Sünnette Sabır	27
1.2.7. Kur'ân'da İlim, Hikmet ve Sabır İlişkisi	29

İKİNCİ BÖLÜM
İLİM, HİKMET VE SABIR BAĞLAMINDA HZ. MÛSÂ VE SALİH KUL
KISSASI

2.1. Hz. Mûsâ'nın İlim Yolculuğu.....	38
2.2. Hz. Mûsâ'nın Hikmet Yolculuğu	40
2.3. Hz. Mûsâ'nın Sabır Yolculuğu.....	42

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HZ. MÛSÂ VE SÂLİH KUL KISSASI BAĞLAMINDA İLİM, HİKMET ve
SABIR İLİŞKİSİ

3.1 Allah-İnsan İlişkisi Açısından Değerlendirme	46
3.2. İman, İbadet ve Ahlak Açısından Değerlendirme	50
3.3. Din Eğitimi Açısından Değerlendirme	52
3.4 Dünya Hayatı Açısından Değerlendirme.....	54
3.5 Genel Değerlendirme.....	57
SONUÇ	62
KAYNAKÇA.....	65
ÖZ GEÇMİŞ	69

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

Hz.	: Hazreti
a.s.	: Aleyhi selam
vb.	: Ve benzeri
thk.	: Tahkik
ö.	: Ölüm
b.	: bin (oğlu)
bs.	: Baskı
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
r.a.	: Radiyallahu anh
ty.	: Tarih yok
a.g.e.	: Adı geçen eser
Yay.	: Yayınları
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Vd.	: ve diğerleri
Nşr.	: Neşreden
Çev.	:Çeviren

GİRİŞ

“Hz. Mûsâ ve Sâlih Kul Kıssası Örneğinde İlim, Hikmet ve Sabır İlişkisi” konulu bu tez kendi alanında akademik olarak hazırlanan ilk çalışma olacaktır. Her ne kadar bu çalışmanın başlığında yer alan kavramlarla ilgili müstakil çalışmalar yapılsa da bu kavramların arasındaki ilişkiye vurgu yapan herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmanın benzer konulu çalışmalardan en büyük farkı Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssası örneğinde ilim, hikmet ve sabır kavramlarının bağlantılarını tespit etmektir. Bu araştırmanın nihai hedefi ise hali hazır çalışmalarda konuyla ilgili verilen bilgileri harmanlayarak Kur’ân’ın sıklıkla vurguladığı ilim, hikmet ve sabır kavramları arasındaki ilişki boyutunu bir Kur’ân kıssası penceresinden içselleştirmek ve böylece söz konusu kavramların ilişkisini pratik boyutuyla anlama noktasında özgün ve faydalı bir çalışma ortaya koymaktır.

Araştırma esnasında faydalanılan başlıca kaynaklar Kur’ân ile hadis külliyatıdır. Ayrıca literatür taraması yapılarak ulaşılan önemli tefsir kaynakları ve akademik düzeyde hazırlanmış birçok tez ve makale bu çalışmaya referans olmuştur. Çalışmanın hacmini artırma ve konunun amacından uzaklaşması endişesiyle ilim, hikmet ve sabır kavramlarıyla alakalı her ayrıntıya yer verilmeyip sadece çalışma ile bağlantılı konular genel hatlarıyla ele alınmıştır.

Çalışmada öncelikle ilim, hikmet ve sabır kavramlarının sözlük ve ıstılah anlamları açıklanarak bu kavramlarla ilgili ayet ve hadislerde kavramlara verilen manalar incelenmiştir. Son bölümde ise bir yönüyle ilim, diğer yönüyle sabır yolculuğu olan Hz. Mûsâ’nın sâlih kulla yaptığı yolculukta ilim, hikmet ve sabır ilişkisine vurgu yapan tespitlere yer verilmiştir. Kıssada insanın hangi seviyeye gelirse gelsin yine yaratılan olduğu ve ilim bakımından en âlim olan insanın da üstünde yegâne bilen kendisi olduğu insanlara hatırlatılarak karşılaşılan tüm zorluklarda hemen beşerî akılla hüküm verilmemesi ve sabredilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

İnsanoğlu dünya hayatında çeşitli imtihanlara tabi tutularak eğitilmektedir. İlim, hikmet ve sabır, bu öğrenme sürecinde en önemli unsurlardır. İnsan hayatından örnek olayların tasvir edildiği Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssasında ilim, hikmet ve sabır kavramları ayrılmaz bir bütünün parçaları olarak ele alınmaktadır. İlimle birlikte hikmet bilgisine sahip olan kimseler sabrın en doğru ve güzel halini yansıtmaktadır. Olaylar karşısında

gösterilen sabırsızlık ise olayların içyüzünün yani hikmetinin bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla sabır; ilim ve hikmet yolculuğunda başarının kapılarını açacak en önemli anahtardır. İlim ve hikmet verilen bir peygamber olan Hz. Mûsâ'nın manevi yolculuğu ise Müslümanlara sabırla hareket etmelerini teşvik ederek ilim ve hikmet yolculuğu olan dünya hayatında sabrı yoldaş edinmenin gerekliliğini ortaya koymaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İLİM, HİKMET VE SABIR HAKKINDA KAVRAMSAL ANALİZ

Geçmişten bugüne ortaya çıkan ideolojilerin temel kavramları hakkında sayısız çalışmalar yapılmıştır. Zira bir düşünce sisteminin tanımanın en önemli yolu o sistemin kavramlarını anlamaktır. Kavramları semantik analiz yöntemiyle inceleyen çalışmalar düşünce sistemleri hakkında yapılan araştırmalar için önemli bir yere sahiptir.

Kavramlar dış dünyada bulunan şeylere dair zihinsel tasavvurlar olup¹ bir düşünce sisteminin bel kemiğini oluşturur. Kur’ân’ı Kerim’de yer alan kavramların da anlaşılması bu açıdan büyük önem arz eder. Kur’ân-ı Kerim’in semantik ağı içerisinde bazı kavramlar farklı ıstılahlar kazanmıştır.² Bu bakımdan Kur’ân’ı anlayabilmek için kavramların cahiliye döneminde kullanılan manalarına bakmak yeterli değildir.³ Örneğin; Kur’ân örtme manasına gelen ve toprağın üstünü örttükleri için çiftçiler için kullanılan “kâfir” kelimesini hakikati örten kimseler için kullanmıştır.⁴ Gün manasına gelen “el-yevm” kelimesi ise Kur’ân’da kıyamet saati manasında kullanılarak farklı bir anlam kazanmıştır.⁵ Öte yandan Hz. Peygamberin vefatından sonraki dönemlerde ortaya çıkan mezheplerin ve tercüme hareketlerinin etkisiyle kavramlara farklı anlamlar verildiği bilinmektedir. Zikri geçen bu hususlar Kur’ân’ın kullandığı kavramların sözlük ve ıstılah

¹ Ahmet Cevizci, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 1121.

² Izutsu, Toshihiko. *Kur’ân’da Dini ve Ahlâki Kavramlar*, çev. Selâhattin Ayaz, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1991).

³ Mustafa Karagöz, “Kur’ân Kavramlarının Anlamını Belirlemede Artzamanlı ve Eşzamanlı Semantiğin Rolü”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/43 (2017), 318.

⁴ Mustafa Sinanoğlu, “Küfür”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 533-536.

⁵ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, “yevm”, *Mu’cemu’l-Mufehres li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, (Kahire: Kitâbu’ş-Şâ’b: h. 1378).

anlamalarının yanında Kur'ân sistematîği içerisinde anlaşılmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır.⁶

1.1. İlim, Hikmet ve Sabır Kavramlarının Sözlük ve İstilah Anlamları

Hazırlanan bu çalışmaya konu olan ilim, hikmet ve sabır kavramlarının ilişkisini ortaya koyabilmek için öncelikle bu kavramların sözlük ve istilah anlamlarına yer verilecektir.

1.1.1. İlim Kavramının Sözlük ve İstilah Anlamı

İlim kavramı Arapça'da sülasi mücerred bir fiil olan “-l-m” fiilinin mastarı olup bilmek, kavramak ve şuur anlamlarına gelir.⁷ Klasik sözlüklerde ilim; “bir şeyin başka şeylerden farklılığını ortaya koyan bir nitelik,⁸ zıddına ihtimal verilmeyecek şekilde manaları birbirinden ayırt etme sıfatı,⁹ eşyayı olduğu gibi bilmek,¹⁰ gibi manalarda kullanılan ilim kavramının zıddı bilgisizlik anlamına gelen cehalettir.¹¹ İlim kavramı sözlüklerde işaretler, kına, muallim, ihbar, bilgi isteme, dudaktaki yarık, işâret, idrâk, marifet, yakîn, şuur, tasdik, haber, tezekkür, hissetme gibi manalarda da kullanılmaktadır.¹² Ayrıca milletleri ayıran bayrağa ad olan “-lem” kelimesi ile bir şeyi diğer cinslerinden ayırmaya yarayan “-lâmet” kelimesi de ilimden müştaktır.¹³

Râğıp el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) ilim kavramını “Bir şeyi hakikatiyle bilmek” diye tarif eder. İlim kavramını detaylıca ele alan İsfahânî; ilmi bir yönüyle aklî ve sem'î, başka bir yönüyle nazarî ve amelî olarak ikiye ayırır.¹⁴ Bu taksimat İslâm ilimlerinin yanında fennî ilimlerin de ilim kategorisinde değerlendirildiğini ve ilmin teorik ve pratik boyutuyla bir bütünlük arz ettiğini göstermektedir.

⁶ Karagöz, “Kur'ân Kavramlarının Anlamını Belirlemede Artzamanlı ve Eşzamanlı Semantiğin Rolü”, 318.

⁷ Muhammed b. Yakup el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, (Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 2005), 817; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arabu'l Muhit*, “lm”, thk. Ahmed Fâris, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1882), 4: 415.

⁸ Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, *Mu'cemu Mekayisi'l-luğa*, “lm”, thk. Abdusselam Harun, (Beyrut: Daru'l-Cil, 1991), 6: 88.

⁹ Muhammed A'lâ b. Ali et-Tehânevî, *Mevsûatu Keşşâf-ı istulâhâtü'l-funûn ve'l-ulûm*, nşr. Ahmet Cevdet, (Kalkuta: İkdâm Matbaası, 1317), 2: 1056.

¹⁰ Ebû'l-Kâsım er-Râğıb el-İsfahânî, “lm”, Müfredatu Elfâzi'l-Kur'ânî'l-Kerîm, (Dimaşk, Daru'l-Kalem, 1991), 581.

¹¹ İbn Manzûr, “lm”, *Lisânü'l-Arab*, 4: 415.

¹² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, “lm”, 817; Ahmed b. Fâris, *Mu'cemu Mekayisi'l-luğa*, “lm”, 6: 88; İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arabu'l Muhit*, “lm”, 4: 415; Râğıb el-İsfahânî, *Müfredat*, “lm”, 581.

¹³ İbn Manzûr, “lm”, *Lisânü'l-Arab*, 4: 415.

¹⁴ el-İsfahânî, “lm”, *Müfredat*, 581.

Japon yazar Toshikuku İzutsu'ya göre (ö.1993) ilim; insanın bir şeyden yola çıkarak ikinci bir şeyi bilmesidir.¹⁵ İlme yapılan tüm tarifleri içine alacak bir tanım yapan Pazarlı'ya göre ise ilim; insan şuuruna konu olan her şeydir.¹⁶

İslâm kaynaklarında ilim kavramı “eşyadaki gizliliğin ortadan kalkması”, “nesnenin zihindeki tasavvurları”, “belli bir alana ait sistemli bilgi birikimini ifade eden disiplin”¹⁷, “gerçeğe uygun ve kesin olan itikad”¹⁸ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Fıkıh ilminin sembolleşen isimlerinden Ebû Hanîfe (ö. 150/767) “İnsanın lehine ve aleyhine olanı bilmesi” diye tanımladığı fıkıh terimini ilimle aynı manada kullanmaktadır. Ayrıca Ebû Hanîfe İslâm akaidini anlattığı kitabına en büyük ilim manasına gelen “*el-Fıkhu'l-Ekber*” ismini vermiştir.¹⁹ İlim kavramı felsefe alanında temel problem konusu olan bilgi karşılığında kullanılmış ve “Bir şeyin sûretinin zihinde oluşması” diye tarif edilmiştir.²⁰ Benzer şekilde kelamcılar bilgiyi, “objenin insan zihnindeki tecellisi”²¹ şeklinde tanımlamaktadır. İslâm ilimlerinden olan tefsir ve hadis alanlarında ilim kavramına getirilen izahlara bu çalışmanın sonraki bölümlerinde yer verilecektir.

İlim kavramına yapılan tanımlardan da anlaşılacağı üzere; ilâhî veya beşerî bütün bilgi sistemlerini kapsayan ilim kavramı, bilgi ve bilim anlamlarında da kullanılmakla birlikte hem kesin olan hem de kesin olmayan bilgiyi ifade eder.

1.1.2. Hikmet Kavramının Sözlük ve Istılah Anlamı

Hikmet kavramı Arapça'da sülasi mücerred bir fiil olan “h-k-m” fiilinin “hüküm” mastarından türemiş isimdir. Sözlükte; men etme, gem vurma, sağlamlık,²² hükmetmek ve dengeli olmak gibi anlamlara gelen hikmet kavramının çoğulu “hikem” olarak bilinmektedir.²³ Hikmet kavramına “hüküm” mastarıyla irtibatlı olarak “engelleme, karar

¹⁵ Toshihiku İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşr., ty.), 104.

¹⁶ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982), 9.

¹⁷ İlhan Kutluer, “İlim”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 108-109; Süleyman Uludağ, “Marifet”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 28: 54-56.

¹⁸ Talha Hakan Alp, *Mantık İsagoci Tercümesi ve Mantık Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Yasin yay., 2007), 13.

¹⁹ Ahmet Saim Kılavuz, “Akaid”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 212-216.

²⁰ Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürânî, *Kitâbü't-ta'rifât*, (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1985), 160.

²¹ Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kādî'l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman, (Kahire: Mektebetü Vehbe, 2006), 45-46.

²² Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî, “hkm”, *Cemheretü'l-luğa*, (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 2010), 564.

²³ İbn Manzûr, “hkm”, *Lisanu'l-Arab*, 12: 141.

verme, derin anlayış, yargılama ve ilim”²⁴ gibi anlamlar da verilmektedir. Ayrıca hikmet kavramı “sağlam olma, alıkoyma” gibi manalarda kullanılan “ihkâm” mastarıyla da ortak kökenden olduğu için bu masdarın manalarını da ihtiva etmektedir. Hikmete temel anlamından hareketle öfkeyi engellediği için “hilm”,²⁵ zulmü engellediği için “adalet”²⁶ manaları verilmiş ayrıca “bir işi ya da bir sözü yerli yerinde ve olabilecek en güzel haliyle ortaya koymak”²⁷ gibi tanımlar yapılmıştır. Rağib el-İsfehânî hikmet kavramını “ilim ve akılla gerçeği bulma”, “Eşyanın hakikatinden bahseden ilim” diye tanımlamaktadır.²⁸ Görüldüğü üzere hikmet kavramının anlam bakımından zengin içeriğe sahip olması sebebiyle klasik sözlüklerde bu kavrama getirilen tanımlar oldukça fazladır. İlmî disiplinlerde de hikmet kavramına birbirinden farklı anlamlar verilmiştir.

İslâm hukukunda hikmet; “hükümün konuluş amacı” (makāsıd-ı şâri) veya “bu hükümle sağlanmak istenen maslahat” diye tarif edilir.²⁹ İbret anlamını da bu yönüyle içine alan hikmet kavramı üzerinde düşünülmesi gereken bir mahiyet arz eder.

Felsefe ve kelâm literatüründe hikmet hem teorik hem de pratik boyutuyla incelenerek nazarî ve amelî hikmet olarak ikiye ayrılmıştır. Kelamcılara göre hikmet; ilim anlamına gelir. Bu şekilde kelamcılar hikmet kavramına “her şeyi en ayrıntılarıyla bilmek” manasını vermekle birlikte hikmeti Allah’ın ilim sıfatı kapsamında değerlendirirler.³⁰ Hikmetle felsefeyi eşanamlı olarak kullanan filozoflar ise hikmeti “ilâhî sırların ve gerçeklerin bilgisi, varlıkların var oluş amaçlarının kavranması, sebeplerle bunların sonuçları arasındaki ilişkilerde ilâhî iradenin rolünün keşfedilmesi”³¹ diye tanımlarlar.

Tasavvufta hikmet kavramı “Allah tarafından verilen özel bir ilim” anlamında kullanılan “ledün ilmi” tabiriyle aynı anlamda kullanılmıştır. Ledün ilminin üstün konumu tasavvufta sıklıkla vurgulanmaktadır. Ledün ilmiyle aynı anlamda kullanılan hikmet kavramı da tasavvuf disiplinde önemli bir yere sahiptir.³²

²⁴ İbn Faris, Ebu’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris. “hkm”, *Mu’cemu Mekayisi’l-luğa*, thk. Abdusselam Harun, Beyrut: Daru’l-Cil, 1991), 2:91; İbn Manzûr, “hkm”, *Lisanu’l-Arab*, 12: 141.

²⁵ İsfehânî, “hkm” *el-Müfredât*, 249.

²⁶ İbn Manzûr, “hkm”, *Lisanu’l-Arab*, 12: 141; İbn Düreyd, “hkm”, *el-Cemhere*. 564.

²⁷ Alp, *Mantık İsagoci Tercümesi ve Mantık Terimleri Sözlüğü*, 12.

²⁸ el- İsfehânî, “hkm”, *el-Müfredat*, 249.

²⁹ Ferhat Koca, “Hikmet”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 17: 511-514.

³⁰ M. Said Özervarlı, “Hikmet”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17: 517-518.

³¹ Mustafa Kara, “Hikmet”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17: 518-519.

³² Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, (İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat, 1992), 490.

Sözlük anlamlarından hareketle farklı tarifler yapılan hikmet kavramının “hüküm” ve “ihkâm” mastarlarıyla da anlamca irtibatlı olması bu kavramın çok farklı anlamlarda kullanılmasına imkân sağlamıştır. Kur’ân ve hadislerde de geniş bir kullanım çeşitliliğine sahip olması sebebiyle hikmet kavramına tefsir ve hadis ilminde geniş izahlar getirilmiştir. Kur’ân ve Sünnet çerçevesinde hikmete yapılan tanım ve açıklamalara çalışmanın sonraki bölümlerinde yer verilecektir.

1.1.3. Sabır Kavramının Sözlük ve İstilah Anlamı

Sabır kavramı Arapça’da sülasi mücerred bir fiil olan “ş-b-r” fiilinin mastarı olup hapsedmek, tutmak, birini bir şeyden alıkoymak, dayanmak, kefil olmak, cüret ve şecâat anlamlarına gelir. Sabır kavramı ahlak terimi olarak “üzüntü, başa gelen sıkıntı ve belâlar karşısında direnç gösterme; olumsuzlukları olumlu kılmak için gösterilen metanet” gibi manalara da gelmektedir. Sabretmek olumsuz anlamdaki fiilleri olumluya dönüştürme gücüne sahip olduğu için öfkeye karşı sabretmek hilmi, şehvete karşı sabretmek iffeti ortaya çıkarır. İslâm kaynaklarında bu örneklerde olduğu gibi sabır hasletinin diğer faziletlerle olan ilişkisi üzerinde durulmuştur. Sabır kavramının karşıtı ceza’ olup bu kavram telaş, kaygı ve yakınma manasına gelmektedir.³³ Sabır aklın ceza’ ise acizliğin ifadesi olarak zikredilmiştir. Ayrıca sabır kavramının karşıtı olan ceza’ kavramı Kur’ân’da sadece müşrikler için kullanılmıştır. (İbrâhîm 14/21)

İmam Gazzâlî’ye göre (ö.505/1111) sabır; şeytânî duygulara karşı Rahmânî duyguların galip gelmesidir. Ayrıca sabır; dinin emir ve yasakları konusunda nefsi şehvete zorlayan kuvvete karşı sebat ile mücadele etmek ve tembelliği terk ederek dininin gereklerini yerine getirmektir.³⁴ Sabır; nefsi emredilen şeylerde tutmak ve hapsedmekle ortaya çıkan sabır duygusu ancak ibadetlerin meşakkatlerine ve başa gelen belalara tahammülle ve yasaklardan sakınmakla gerçekleşir.³⁵

Son dönem İslâm âlimlerinden Yusuf el-Karadâvî, (ö.297/910) sabır kavramını “Allah’ın rızasına kavuşmak için hoşlanmadığı şeylere karşı nefsin hapsedilmesi (tutulması, engellenmesi)” şeklinde tarif eder. Kur’ân ayetleri bağlamında yapılan bu tarif

³³ İbn Fâris, “şbr”, *Mu'cemu Mekayisi'l-luğa*, 561; Isfehânî, “şbr”, *el-Müfredat*, 474-475; İbn Manzûr, “şbr”, *Lisanu'l-Arab*, 8: 192-195.

³⁴ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974), 4: 120.

³⁵ Ebû'l Berekât en-Nesefî, *Tefsîrü'n- Neseî, Medarikü't-tenzil ve Hakaiki't-te'vil*, (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2017), 1: 46-203; 3: 41, 177; 4:375.

İslâm kaynaklarında sabır kavramına getirilen açıklamaların bir özeti olarak değerlendirilebilir.³⁶

İslâm kaynaklarında sabır için yapılan tarifler “aklın ve şeriatın gerektirdiği şeylere karşı nefsi tutmak”³⁷ manasını ihtiva etmektedir. İslâm ilim dallarında ahlâkî bir meziyet olarak kabul edilen sabır ayet ve hadisler çerçevesinde genel hatlarıyla ele alınmaktadır. Sabır kavramı tasavvuf ilminde bir makam olarak kabul edilmektedir.³⁸

Sabır kavramına getirilen tariflerden de anlaşılacağı üzere sabır hayatta her durum ve işin bağlı olduğu değerli bir meziyettir. İnsanlık tarihi boyunca tavsiye edilen bir davranış biçimi olarak varlığını sürdüren sabır İslam dininde de bütün güzel hasletlerin temeli olarak kabul edilmiştir.

1.2. Kur’ân’da İlim, Hikmet ve Sabır İlişkisi

Allah’a kulluk için yaratılan insan bu durumun sonucu olarak dünya hayatında imtihana tabi tutulmaktadır. Ahiret gününde ise akıl ve irade sahibi her insan yaptıklarından hesaba çekilecek ve her amelinin karşılığını görecektir. Kur’ân insanın bu konuda sorumlu tutulduğu kitaptır. Birçok evrensel değeri gündeme getiren Kur’ân’ı Kerim hayatın her alanında yol gösteren ilkeleri ihtiva etmektedir. Hayatını yaratanın rızasına uygun yaşayarak ahirette güzel bir sonuç elde etmek için insanlığa hidayet ve rehber olarak indirilen Kur’ân’ı doğru anlamak bu yönüyle büyük önem arz etmektedir. Kur’ân’ı doğru anlamak ise Kur’ân’ın içerdiği yakın anlamlı kavramların ilişkisini bütüncül bir bakış açısıyla ortaya koymakla mümkündür.

İlim, hikmet ve sabır kavramları Kur’ân ve Sünnette çeşitli kalıplarla zikredilmektedir. İslâm kaynaklarında bu kavramların geçtiği ayet ve hadisler incelenerek ele alınan konu bağlamında açıklamalar yapılmıştır. İlim, hikmet ve sabır kavramlarının birbirleriyle olan anlam ilişkisini ortaya koyabilmek için bu kavramların Kur’ân ve Sünnet ışığında incelenmesi önem arz etmektedir.

³⁶ Yusuf el-Karadâvî, *Kur’an’da Sabır*, çev. Fatih Tok, (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2018), 15.

³⁷ İsfahânî, “şbr”, *el-Müfredat*, 474.

³⁸ Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 170.

1.2.1. Kur'ân'da İlim

Yeryüzünün halifesi kılınan insanoğlu dünyayı imar ve ıslahla görevlendirilmiştir. (el-Bakara 2/30, el-Enbiyâ' 21/105, Şâd 38/26) İnsanlığa faydalı olmak için verilen bu kutlu görevin insana verilmesinin en önemli sebebi insanın akıl sahibi kılınmasıdır. İnsanoğlu akıl nimetinin yanında kitap ve peygamberlerle desteklenmiştir. Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar gönderilen tüm peygamberler insanlara yaratılış amaçlarını hatırlatarak ilahi vahiyle insanlara doğru ve yanlış öğretilmişlerdir. Böylece insanlar yeryüzünün halifesi olarak faydalı ilimleri öğrenmeye teşvik edilmiştir.

Kur'ân-ı Kerim'de ilim kavramı temel anlamından hareketle şuur manasında kullanılmıştır. Sarhoş iken namaza yaklaşmanın yasaklandığı “Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın.” (Nisa 4/43) diye buyrulan ayette ayılma durumu ilim kökünden gelen muzari fiille ifade edilmiştir. Bu ayette geçen “*bilinceye kadar*” ibaresine temel anlamından da hareketle şuur manasını veren Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) şuur ilmin ilk mertebelerinden saymıştır.³⁹ Çağdaş müfessirlerden Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, ayetteki bilgiyi dalgınlığın zıddı ve his halinde olup henüz akla geçmemiş ilmin en zayıf mertebesi olarak nitelendirmiştir.⁴⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de ilim kavramı insanın ilâhî hakikate dair ilmini ve dünyevî ilmi ifade etmekle birlikte “ilâhî bilgi” yahut “vahiy” anlamında kullanılmıştır.⁴¹ Nitekim Yahudi ve Hristiyanlardan kendilerine vahiy indirildiği için ilim sahipleri diye bahsedilmiştir. (Nisa 4/162, Hac 22/54, Kasas 28/52)

Kur'ân'da geçen “marifet, fehm, fık, basîret, hiss, ru'yet, yakîn, şuur, idrak, teakkul, fikir, haber, kürsü, zikir-tezekkür, tedebbür” gibi kavramlar ilim ile yakın anlamda kullanılmıştır.⁴² Müsterek kavramlardan olup hem yakîn hem şüphe ifade edebilen “zan” kavramı ilimle bağlantılı kavramlardandır. Kur'ân'da bilginin yakîn derecesini ifade etmek için de kullanılan zan kavramı bu ayetlerde (el-Bakara, 2/249, el-

³⁹ Carullah Ebulkâsım Mahmut b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esasü'l-Belağa*, (Beyrut: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2001), 517.

⁴⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, sad.: İsmail Karaçam, (İstanbul: Azim Dağıtım, 2020), 1: 203.

⁴¹ İlhan Kutluer, “İlim”, 22:108-109, Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Ahmet Asrar, (İstanbul: Bengisu Yayınevi, 1997), 2: 449.

⁴² Ziyad Alrawashdeh, “Kur'ân'da İlim Kavramı”, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 16.

En‘âm 6/116, Yûnus 10/36, el-Hûcurât 49/12) ilim manasında kullanılmaktadır.⁴³ Zan kavramını ilimden ayıran en önemli fark ise ilmin daha çok “yakîn” anlamında kullanılmasıdır.⁴⁴

Kur‘ân‘da ilmin zıddı olarak “cehl” kökünden gelen kavramlar kullanılmıştır. “Cehl” kavramı sözlükte “bir şeyi bilmemek” manasına gelir.⁴⁵ Fakat cehl kavramının bu anlamı Kur‘ân‘da çok fazla vurgulanmaz.⁴⁶ İlmin ancak Allah katında olduğu ve bunu inkâr edenlerin cahil olduğuna işaret edilir. Nitekim Kur‘ân‘da olumsuz bir şahsiyet olarak eleştirilen ve künyesi Ebu‘l-Hakem olan Amr b. Hişâm‘a⁴⁷ Hz. Peygamber Ebû Cehil diyerek hitap etmiş⁴⁸ ve Ebû Cehil hakikati bildiği halde inanmamakta direndiği için cahilliğin babası manasına gelen Ebû Cehil lakabıyla anılmıştır. Ayrıca Peygamber Efendimizin gönderildiği ve şirkin zirve noktada olduğu döneme câhiliye dönemi denmiştir. İman etmeyen kimse cahil olduğu için Rabbini hakkıyla tanımadığı için iman etmez veya şirk koşar. Rabbi tanımayarak imansızlığa sebep olan cehalet yeryüzündeki bütün şerhlerin anasıdır. Bu hastalığın en büyük şifası ise ilimdir.⁴⁹

Allah tarafından gönderilen tüm dinlerde ilme büyük önem verilmiştir. İslam dininin yaşanması için indirilen ve ilahi vahyin son halkası olan Kur‘ân‘ı Kerim‘in insanlığa ilk çağrısı “oku” emridir. Mefulû hazfolunan “oku” emrinden insanlığın faydasına olacak tüm ilimler anlaşılmaktadır. Ayrıca ilk inen ayetlerde insana bilmediklerinin öğretildiği, ilmin Allah‘ın ikramı olarak kalemle kayıt altına alınması gerektiği açıklanmaktadır.⁵⁰ Ayrıca “ilm” kökünden türetilmiş 750 kadar kelime kullanıldığı ayetler ilmin önemini vurgulamaktadır.⁵¹ Kendisini ilim dolu bir kitap olarak tanıtan Kur‘ân‘ı Kerim (ez-Zuhruf 43/4) ilmin öneminden bahsetmektedir. “De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” (ez-Zümer 39/9) ve “Allah‘tan kulları içinde ancak ilim sahibi olanlar korkar.” (Fâtır 35/28) diye buyrulan ayetlerde ilim sahipleri övülerek

⁴³ Yazır, *Hak Dini Kur‘an Dili*, 4: 525-526.

⁴⁴ Carullah Ebulkâsım Mahmut b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakā’iki ğavâmidü’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fi vucûhi’t-te’vîl*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler, 2020), 1: 476.

⁴⁵ İsfahânî, “‘lm”, *el-Müfredât*, 209; İbn Manzûr, “‘lm”, *Lisânü’l-Arab*, 4: 415.

⁴⁶ İzutsu, *Allah ve’l-İnsan fi’l-Kur‘ân*, 332.

⁴⁷ Hayreddin Karaman vd. *Kur‘an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 5: 653-654.

⁴⁸ Zübeyir Yetik, “*Ebu Cehil Cahilliğin Babası*”, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002), 13.

⁴⁹ Mustafa Akman, “*Kur‘an‘da Cehalet Cahil Cahiliye*”, (İstanbul: Buruc Yayınları, 2005), 16.

⁵⁰ Karaman vd. *Kur‘an Yolu Tefsiri*, 5: 651-653.

⁵¹ Kutluer, “İlim”, 108.

ilim teşvik edilmiştir. Peygamberimizden nakledilen hadisler de Müslüman erkek ve kadına ilim öğrenmenin farz olduğuna yönelik emir ve tavsiyeler içermektedir.⁵² Böylece ilme oldukça fazla önem veren İslam dini bir ilim medeniyeti olarak bugüne kadar varlığını devam ettirmiştir.

Kur'ân'da ilim sahibi olmak, yönetici olmanın en önemli gerekçelerinden sayılmıştır. İsrailoğulları'nın Allah'tan başlarına geçecek bir hükümdar istediğini haber veren kıssa, bu konuya dikkat çekmektedir. Zira bu kıssada İsrailoğulları'nın zengin bir kimsenin seçilmesini beklerken ilim yönünden yetkin bir kimse olarak tanıtılan Tâlut, hükümdar tayin edilmiştir. (el-Bakara 2/246-251) Kendisine çeşitli ilimler nasip edilen Hz. Süleyman'ın kıssası bu konuda başka bir örnektir. Hz. Süleyman aralarında yaşadığı topluma peygamber olarak gönderilmesinin yanında hükümdarlık da yapmıştır. Kuş dili öğretilen Hz. Süleyman diğer ülkelerden haber almak için görevlendirdiği kuşlar vasıtasıyla büyük kitlelere ulaşarak inkâr edenleri Allah yoluna davet etmiştir. Kendisine verilen ilimden “Bize verildi.” diye bahsederek sahip olduğu ilmi kendisine değil Allah'a nispet eden Hz. Süleyman, Allah'ın ona lütfettiği ilimler sayesinde cinlerden ve hayvanlardan ordular kurarak büyük bir saltanata sahip olmuştur. (el-Enbiyâ' 21/81-82, en-Neml 27/15-17)

Şüpheden uzak ve kesin bilgi içeren Kur'ân'ı Kerim insanları cehaletin karanlıklarından ilmin nuruna ulaştırmayı amaçlar. (el-Mâ'ide 5/16) Vahiy bu yönüyle Müslümanlar için ilmin temel kaynağı olup sorulan her soruya verilecek cevabın bağlı olduğu ilke ve esasları ihtiva etmekte ve hayata dair her türlü soru ve sorunla alakalı çözümler üreterek insanlara bu konularda ilmî bir bakış açısı kazandırmaktadır. Hz. Peygamberin sözlü ve fiili uygulamaları da Kur'ân'la beslenme sonucunda ortaya çıkmıştır. Zikri geçen sebeplerle tarih boyunca tartışılan her husus Kur'ân'a arz edilmiş ve farklı alanlarla ilgili tefsir ekolleri ortaya çıkmıştır. Müslümanlar hem ilim deryası olan Kur'ân'ı hem de Kur'ân'ın tefsiri mahiyetinde olan sünneti öğrenme çabalarını asırlarca sürdürmüşlerdir.

⁵² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, (İstanbul: Mektebetü'l-İslamiyye, 1979), “İlim”, 10, “Humus”, 7, “İ'tisâm”, 10; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuat Abdulbâki, (Beyrut: Dâru İhyâi't Tûrâsi'l-Arabî, ty), “İmâre”, 175; “Zekât”, 98; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnâvût, (Beyrut: Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 2009), “Mukaddime”, 17.

Kur'ân'ı Kerim'de ilim hem Allah'a hem de insanlara nispet edilmektedir. Allah'ın ilmi sınırsız⁵³ olduğu için ilim insanlara nispet edildiğinde “âlim” sıfatı kullanılırken Allah'a nispet edildiğinde “el-Alîm” ismi şerifi kullanılmaktadır. Zira Allah'ın “el-Alîm” ismi ilim konusunda mübalağa ifade eder.⁵⁴ Geçmiş ve gelecekte haberler vererek sonradan keşfedilen bazı bilimsel gerçekleri işaret eden ayetler, Allah'ın ezeli ve ebedî ilmine işaret eder. Allah'ın ilmi zâtî, kulların ilmi ise ârizî bir mahiyet arz ettiği için Allah'ın ilmi bir sebebe bağlı değilken insanoğlu ilmini Allah'ın öğretmesiyle elde etmiştir.⁵⁵

Beşikten mezara kadar devam eden ilim sürecinde insanın öğrenebildiği hakikatler Allah'ın ilmine nispetle çok sınırlıdır.⁵⁶ Allah'ın ilmi ile insanların ilmini açıklayan sair ayetlerde insana çok az bilgi verildiği (el-İsrâ' 17/85) ve bazı konulardaki bilgilerin sadece Allah katında olduğu bildirilmektedir. (el-A'raf 7/187, el-Ahzâb 33/63, Yûnus 10/20, en-Neml 27/65) “De ki: Rabbimin sözlerini yazmak için denizler mürekkep olsa, bir o kadar mürekkep ilâve etseydik dahi Rabbimin sözleri bitmeden mutlaka deniz tükenirdi.” (el-Kehf 18/109) diye buyrulan ayette Allah'ın ilminin sonsuzluğu somut bir örnekle, denizlerle anlatılarak insanın Allah'ın karşısında ilim bakımından ne kadar aciz olduğu hatırlatılmaktadır. Acizliğini fark eden insanın Allah'tan hakkıyla korkup O'na en güzel suretle kulluk etmesi amaçlanmaktadır.

Allah ve insanların ilmi bağlamında ele alınması gereken bilgi alanını gaybî konular oluşturmaktadır. Gayb alemi hazırda bulunmayan,⁵⁷ beş duyuyla algılanamayan⁵⁸ duyular ötesi bir alanı oluşturmaktadır. (Sebe' 34/48) Vahiy dışında kalan konuların bilgisi Allah katındadır ve Allah bildirmediğçe gaybın bilgisine muttali olunamaz. Nitekim cennet, cehennem, kabir hayatı gibi bazı gaybî konular vahiyle insanlara bildirilmiştir.⁵⁹ Gayb alanıyla ilgili her şeyin Allah'ın ilmi dahilinde olup gaybın

⁵³ Ebû'l-Fazl Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, (İstanbul: Akçağ Yayınevi, 2015), 19: 264-265; Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 9: 4786-4788.

⁵⁴ İbn Manzûr, “‘lm”, *Lisânü'l-'Arab*, 4: 415; İbni Fâris, “‘lm”, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Lüğa*, 4: 110.

⁵⁵ Karaman vd. *Kur'an Yolu Tefsiri*, 5: 651-653.

⁵⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 17: 157.

⁵⁷ İsfahânî, “‘lm”, *el-Müfredât*, 380.

⁵⁸ İbn Manzûr, “ğyb”, *Lisânü'l-'Arab*, 654; Fîrûzâbâdî, “ğyb”, *el-Kāmûsü'l-muḥîṭ*, 655.

⁵⁹ Karaman vd. *Kur'an Yolu Tefsiri*, 1: 71-72.

anahtarlarının da Allah'ın elinde olduğu "Allâmu'l-Guyûb" ibaresi ile ifade edilmektedir. (el-Mâ'ide 5/116)

İslam dininde iman, ibadet ve ahlakı içine alan ilimlerin en önemli tamamlayıcı unsuru sâlih ameldir. Kur'ân'da ilmin bu pratik boyutuna sıklıkla dikkat çekilmektedir. İlk inen ayetlerde zikredilen okuma emrinin neleri kapsadığına dair bir bilgi verilmezken nasıl yapılması gerektiği açıklanmaktadır. İlmın eyleme dönüşmüş hali olan sâlih amele sıklıkla vurgu yapan Kur'ân, imandan hemen sonra sâlih amel işleyenlerden övgüyle bahsetmektedir. Müşrikler bu konuda Kur'ân'da geçen olumsuz örneklerden Kur'ân'da yaratanın kim olduğu sorulduğunda Allah diye cevap veren müşriklerin "bilmeyenler" olarak eleştirilmesi, (Luğmân 31/25) bilginin ancak eylemle birlikte imana dönüşebileceğini göstermektedir. İblis'in anlatıldığı kıssalar da ilim ve amel bütünlüğüne dikkat çekmektedir. Zira bu kıssalar Hz. Adem'e secde etmeyen ve cennetten kovulan İblis'in yegâne yaratıcı olarak Allah'ı bildiği halde Ona isyan ettiğine işaret etmektedir. Hz. Âdem'e secde etmeyen İblis'in isyanında ileri giderek nefsinin telkinlerine uyması, eyleme yansımayan ilmin sahibine fayda vermeyeceğini de ortaya koymaktadır. (el-Bakara 2/34, Şâd 38/74-75) Kendilerine verilen ilimle amel etmedikleri için Ehl-i Kitabı uyaran ayetler de ilmin salt bilgidен ibaret olmadığını göstermektedir. Ayetlerde; ilâhî, kitapları koruma görevinin ilim sahibi inanan kimselere yüklendiği, ayrıca ilim sahiplerinin vahyin hak olduğuna şahit kılınarak derecelerinin yükseltildiği anlatılmaktadır. (Âl-i İmrân 3/86) Böyle bir şahitliğe rağmen Yahudi ve Hristiyan din adamları söyledikleriyle yaptıkları uyumlu olmadığı için soluyan köpek ve kitap yüklü merkeplere benzetilerek kınanmışlardır. (el-Mâ'ide 5/44, el-A'râf 7/176, el-Cumu'a 62/6-8) Ayrıca ayetlerde kendilerine indirilen ilmi gizleyenler bu davranışlarıyla sâlih ameli engelledikleri için sert bir şekilde uyarılmışlardır. (el-Bakara 2/174-175)

İlk insan Hz. Âdem'in yaratılışıyla ilgili ayetlerde insanı diğer canlılardan ayıran meziyetin ilim olduğunu haber verilmektedir. Allah ile meleklerin arasında geçen bazı konuşmalarla başlayan bu ayetlerde; Allah'ın yeryüzünde bir halife yaratacağını meleklerle bildirdiği, meleklerin ise fesadın yayılmasına dair endişelerini Allah'a arz ettiği haber verilmektedir. Meleklerin bu konudaki meraklarına karşı "Ben sizin bilmediğinizi bilirim." diye cevap veren Allah, Hz. Âdem'e eşyaların ismini öğreterek meleklerle Hz. Âdem'i imtihana tabi tutmuştur. Böylece insanın diğer yaratılanlara karşı ilimdeki üstünlüğü ortaya çıkmıştır.

Görüldüğü üzere ilim inananların hayatında çok önemli bir yere sahiptir. İlimle sayısız hakikat elde edilerek iman tahkiki bir boyuta ulaşır. İlimle bilinçlenen mümin duyduğu her şeyi araştırır ve bilgisi olmadığı durumların peşine düşmez. Bundan sorumlu tutulacağını bilir. Bu şekilde ilmin verdiği bilinçle nötr olan fiiller sâlih amele dönüşür. İlmini sâlih amele dönüştüren her mümine yüksek derece ve mükafatlar vadedilmektedir. (el-Hucurât 49/6, el-İsrâ' 17/36, el-Bakara 2/118-171, Âl-i 'İmrân 3/66, el-Mâ'ide 5/58,103 , el-En'âm 6/140, Yûnus 10/42-100, el-Hacc 22/3, el-Mucâdele 58/11) Böylece ilmiyle âmil olan kullar eyleme dönüşen ilmin kattığı olumlu etkilerle dünya ahiret saadetini elde edecektir.

1.2.2. Sünnette İlim

Hiz. Peygamber döneminde ilim hayatın merkezine konularak İslâm ilim medeniyetinin temelleri atılmıştır. Nitekim; Kur'ân'dan sonra ilmin kaynağı olan Sünnet İslâm'la ilgili her meselede hüküm veren bir otorite haline gelmiş ve Hiz. Peygamberin sözlü, fiilî ve takrîrî uygulamaları icmâ ve kıyas yapılan birçok konuda İslâm âlimlerine ilham kaynağı olmuştur.

Kur'ân indirilmeden önce Mekke toplumunda okuma-yazma oranının çok düşük olduğu bilinmektedir. Ensab ilminin yaygın olduğu bu toplulukta “eyyamül arab” diye tabir edilen arapların yaşadıkları önemli olaylar, sözlü kültürle nesilden nesile aktarılmıştır.⁶⁰ Şiir kültürünün de hâkim olduğu Mekke toplumu, “Muallakât-ı Seba” adını verdikleri ünlü Arap şairlerin şiirlerini içeren büyük bir koleksiyonun sahibi olmuşlardır.⁶¹ Bilgileri folklorik düzeyde olan Arap toplumuna gönderilen Kur'ân, birçok ilmî meseleyi insanların gündemine taşımıştır. Mekke toplumuna doğan Hiz. Peygamber, Kur'ân'ın indirilmeye başlamasıyla birlikte İslâm ilim geleneğinin öncüsü olmuştur. Kur'ân zihinleri inşa ederek insanlara ilmî bir bakış açısı kazandırmış, Hiz. Peygamber de Kur'ân'ın istediği ilimle dolu bir hayat modelini sergileyerek insanlara örnek olmuştur. Emir ve tavsiyeleriyle ilim öğrenmeyi teşvik eden Hiz. Peygamber kendisini insanlara

⁶⁰ Şakir Gözütok, *İlk Dönemde İslam Eğitim Tarihi*, (Ankara: Fez Yayınları, 2002), 51.

⁶¹ Süleyman Tülüci, “Muallakât”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30: 308-310.

muallim olarak tanıtmış⁶² ve Kur'ân'ı öğrenen ve öğretenleri ümmetin en hayırlıları olduğunu müjdeleyerek⁶³ her fırsatta ilim öğrenmenin faziletini vurgulamıştır.

Hiz. Peygamber vahyin anlaşılması ve yaşanması için ilim meclislerini kurmuştur. İslâm'ın geldiği ilk dönemlerde Mekke'de İslâm tebliği için “Dârü'l-Erkam” denilen bir ev inşa edilmiştir. Hicretten sonra ise Medine'de kurulan “Dârü's-Suffe”, Müslümanlar için ilim yuvası olmuş ve bu meclislerde sayısız İslâm âlimi yetişmiştir.⁶⁴ Emevîler döneminde ilim faaliyetleri artarak devam etmiş ve tefsir, hadis, kelâm ve fıkıh gibi ilim dalları ortaya çıkmıştır. Ayrıca tıp, kimya ve astronomi gibi fennî ilim dallarında önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Abbasî döneminde ise tercüme çalışmalarına kaynaklık eden Beytü'l Hikme'nin kurulmasıyla birlikte ilim anlamında İslâm'ın altın çağı yaşanmıştır.⁶⁵

İnsanın dünya ve ahiretine fayda vermeyen ilimlerin Allah katında da bir değeri yoktur. İslâm ilim medeniyetinde ilimler dînî ve dünyevî ayrımı yapmadan insanlığa faydalı olduğu takdirde ilim olarak değerlendirilmektedir.⁶⁶ İslâm'da teşvik edilen ilimlerden kastedilen insanlığa faydalı olan ilimlerdir. Zira Hiz. Peygamber insanlara faydalı olacak ilmi miras bırakarak ölen kimseleri amel defteri kapanmayan üç gruptan biri olarak zikretmiştir.⁶⁷ Ayrıca faydasız ilimden Allah'a sığınarak⁶⁸ kendisine faydalı ilim verilmesi için Allah'a niyazda bulunmuştur.⁶⁹ Kur'ân'da insanlığa zararlı ilimler reddedilmekle birlikte bu ilimlerle uğraşanlar eleştirilmektedir. (el-Bakara 2/102-103) Hiz. Peygamberin faydalı ilmi talep ettiği duaları bilenlerle bilmeyenlerin eşit olmadığını bildiren ayetlere (ez-Zümer 39/9, Fâtır 35/28) ışık tutmaktadır. Şöyle ki; söz konusu ayetlerde bilenler üstün tutulmuş fakat bilenlerin bildiği hususlar kapalı bırakılmıştır. Hiz. Peygamberin faydalı ilim duasından anlaşılmaktadır ki “bilenler” den kastedilen kimseler faydalı ilimlerle uğraşanlardır.

İslâm dininde faydalı ilmi elde ederken Allah rızasının gözetilmesi, dikkat edilmesi gereken bir husustur. Allah'ın rızası için ilim öğrenen kimselere cennet

⁶² Müslim, “İlim”, 29.

⁶³ Ebû İsa Muhammed b. İsa Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahih Sünenü't Tirmizî*, thk., Ahmed Muhammed Şâkir vd., (Beyrut: Dâru İhyâi't Tûrâsi'l-Arabî, ty.), “Fedâilü'l-Kur'ân”, 15.

⁶⁴ Muhammed Emin Yıldırım, *Nebevi Eğitim Modeli Dar'ul Erkam Vahyin Nuzul Sürecinde Şahsiyet Eğitimi*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2017), 16.

⁶⁵ Şakir Gözütok, *İslam'ın Altın Çağında İlim*, (İstanbul: Nesil Yayınları, 2012), 177.

⁶⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 1: 55.

⁶⁷ Müslim, “Vasiyyet”, 14.

⁶⁸ Müslim, “Zikir”, 18.

⁶⁹ Tirmizî, “Da'avât”, 129.

kapılarının açılacağına dair rivayetler bulunmaktadır.⁷⁰ İlim ve amelde riyakâr olan kimselerin ahirette karşılaşacakları durum ise Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetlerde şöyle anlatılmıştır: “Allah’ın rızasını elde etmek için öğrenilmesi gereken bir ilmi dünyevî bir menfaati elde etmek için öğrenen kimse, kıyamet günü cennetin kokusunu dahi alamaz.”⁷¹ Zikri geçen rivayetlerle Allah’ın rızasını isteyenler müjdelenerek riyadan uzak durulması zikredilmektedir.

Geçmişten bugüne Hz. Peygamberin sünnetini öğrenmek için gösterilen tüm çabalar ilmin yüksek değerine işaret etmektedir. Câbir bin Abdullah’ın yalnızca bir hadis için yaptığı bir aylık yolculuk⁷² bu konuda verilebilecek çok önemli bir örnektir. Hadis ilminde otorite olan ve bir hadisin metnini bulmak için Şam’dan Mısır’a uzun bir yolculuk yapan Buhârî de ilim tahsilinde sabırlı olma konusunda başka bir örnektir. Buhârî Hz. Peygamberin hadislerini topladığı kitabında açtığı ilim konulu bölüme “İlim söz ve amelden öncedir.” diye başlamıştır. “Bil ki, Allah’tan başka tanrı yoktur. Kendi günahın için, erkek kadın müminler için Allah’tan af dile. Ne yapacağınızı ve yerinizin neresi olacağını Allah bilir.” (Muhammed 47/19) diye buyrulan ayeti başlıktaki cümlesine delil olarak zikreden Buhârî, öğrenmeyi emretmekle başlayan bu ayette iman hakikatinin ve sâlih amelin ilimden sonra geldiğini belirtmiştir.⁷³

İslâm dininde Hz. Peygamberin sünneti Kur’ân’dan sonra en önemli ilim kaynağı olmuştur. İlmin önemini çeşitli vesilelerle dile getiren Hz. Peygamberin vefatından sonra ilim faaliyetleri artarak devam etmiş ve İslâm medeniyeti ilim medeniyeti olarak varlığını sürdürmüştür.

1.2.3. Kur’ân’da Hikmet

Hikmet kavramı Kur’ân’da farklı anlamlarda kullanılmış ve diğer birçok kavramın aksine çeşitli ilmî çalışmalara konu olmuştur. İslâm hukuku, kelim, felsefe ve tasavvuf gibi ilim dallarında hikmet kavramı üzerine geniş izahlar yapılmış ve hikmet İslâm düşünce geleneğinin temel kavramlarından biri haline gelmiştir.

⁷⁰ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, Sünen-i Ebî Dâvûd, (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 2004), “İlim”, 12; Tirmizî, “İlim”, 19.

⁷¹ Ebû Dâvûd, “İlim”, 12.

⁷² Buhârî, “İlim”, 19.

⁷³ Buhârî, “İlim”, 1.

Kur'ân'da bazı kavramların anlamı daraltılırken bazı kavramların anlamı genişletilmiştir.⁷⁴ Hikmet kavramı Kur'ân'ın nüzul dönemi sürecinde anlam daralması yaşamış ve cahiliye dönemi şiirlerinde “hkm” kelimesinin kullanıldığı “gem” ve “keyfi davranma” gibi izafî anlamlar Kur'ân'da yer almamıştır. Kur'ân'da hikmet kavramı esas anlamı olan “men etme/engelleme” manasıyla beraber “karar verme, mutlak doğru, yerli yerince söz ve davranış sahibi, anlama gücü ve sağlamlık” gibi izafî anlamlarda kullanılmakla birlikte hükm, fehm ve va'y, fikh, ilm, adalet, takva, furkan, basîret, hakk, tefekkür ve kevser kavramlarıyla yakın anlamlı; cehalet, sefeh, zulüm ve batıl kelimeleriyle zıt anlamlı olarak zikredilmiştir.⁷⁵

İlim ve hikmet kitabı olan Kur'ân, Allah'ı mutlak hikmet sahibi olarak tanıtır. “Varlığı en ayrıntısıyla bilen ve ilmiyle her şeyi kuşatan” manasına gelen “el-Hakîm” Allah'ın isimleri arasında zikredilmiştir.⁷⁶ Her şeyi kusursuz yaratması ve en doğru şekilde her şeye hükmetmesi Allah'ın hikmetinin bir gereğidir. Kâinata dair gerçekleşen durum ve olaylarla birlikte Kur'ân'da bulunan emir ve yasaklar da Allah'ın Hakîm isminin bir tecellisidir. Hikmeti Allah'a ve insanlara nispet eden Kur'ân kendisini de hikmetlerle dolu bir kitap manasına gelen “hakîm” sıfatıyla tanıtır. (Yâsîn 36/2, ez-Zuhruf 43/4) Hakîm sıfatı Kur'ân için “lehinize veya aleyhinize hükmeden” ve “hiçbir çelişkisi ve tutarsızlığı bulunmayan” manalarında kullanılmaktadır.⁷⁷ Başta peygamberler olmak üzere sâlih kimselere hikmet verildiğini zikreden Kur'ân hikmetin bir yönüyle ilâhî bir yönüyle beşerî boyutuna dikkat çekmektedir.

Hikmet kavramı Kur'ân'da pek çok kez kitap kavramıyla birlikte zikredilmiştir. (el-Bakara 2/129-151; Âl-i 'İmrân 3/48-81; en-Nisâ 4/54-113) Peygamberlere kitap ve hikmet verildiğini belirten bu ayetlerde geçen hikmet kavramının “kitapta bulunmayan, geniş mükellefiyetler yükleyen vahiy” yani peygamberlere kitap dışında verilen vahiy olduğu söylenerek Hz. Peygamberin sünneti vahyin bir çeşidi olarak değerlendirilmiş ve “vahyi gayri metlûv” tabiriyle ifade edilmiştir.⁷⁸ Kur'ân'da peygamberin hüküm koyma yetkisi ve Kur'ân ile sünnetin ayrılmaz bütünlüğüne işaret eden ayetler (Âl-i 'İmrân

⁷⁴ Muhsin Demirci, “Günümüz Tefsir Problemleri, (İstanbul: İfav Yayınları, 2018), 60.

⁷⁵ Mustafa Keskin, “Kur'an'da “hkm” Kökünden Türeyen Kelimelerin Semantik Tahlili”, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5/9, (2018), 448.

⁷⁶ Bekir Topaloğlu, “Hakîm”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15: 181-182.

⁷⁷ Bekir Topaloğlu, “Hakîm”, 15: 181-182.

⁷⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 8: 126-127.

3/132, En-Nisā' 4/ 13-14-80, el-Mā'ide 5/ 92, el-Enfāl 8/20-46, en-Nūr 24/51, el-Ahzāb 33/21-36, el-Ḥaşr 59/7) hikmete verilen sünnet manasını desteklemektedir. Kitap ile hikmetin birlikte zikredildiği ayetlerde hikmet kavramının kitap kavramını te'kid için geldiği de söylenerek hikmete Kur'ân manası verilmiştir.⁷⁹ Hikmetin verildiği kimselere nice hayırlar verileceğini müjdeleyen ayette (el-Bakara 2/269) geçen hikmet kavramı “Kur'ân'ı anlama” diye tefsir edilmiştir.⁸⁰ “Allah sana Kitap ve Hikmeti indirip bilmediklerini öğretti.” (en-Nisā' 4/112) diye buyrulan ayette hikmetin indirildiğine dikkat çekilmesi, hikmete verilen Kur'ân manasını güçlendirmektedir. Kur'ân'ın kendisinden hikmetin zirve noktası olarak bahsetmesi de (el-Kamer 54/5) hikmetin vahiy veya ilahi kitaplar manasında anlaşılmasını mümkün kılmaktadır.⁸¹

Hiz. İbrâhim'in Allah'a yalvardığı “Rabbim! Bana hikmet ver ve beni iyiler arasına kat.” (eş-Şu'arâ' 26/ 83) diye ettiği duada geçen hikmet kavramına peygamberlik manası verilmiştir. Hiz. İbrâhim'e bu duadan sonra peygamberlik verildiğini belirten Fahreddin er-Râzi (ö.606/1210) müfessirlerin de bu dua ayetinde geçen hikmet kavramına peygamberlik manasını verdiklerini zikreder.⁸²

Günümüze ulaşan ilk tam tefsirin sahibi olan Mukâtil b. Süleymân (ö.150/767) Kur'ân'da hikmet ayetlerini dört grupta toplayarak her grup ayet için bir mana zikretmiştir. Örnek verilen hikmet ayetleri meâlen şöyledir:

1. “Size öğüt vermek için gönderdiği Kitap ve hikmeti (Kur'ân öğütlerini) hatırlayın.” (el-Bakara, 2/231)
2. “Biz Lokman'a hikmet (ilim ve anlayış) verdik...” (Luqmân, 31/12)
3. “Gerçekten biz, İbrâhim hanedanına kitap ve hikmet (nübüvvet) verdik...” (en-Nisā' 4/54)
4. “İnsanları Rabbinin yoluna hikmetle (hayret verici sırlarla dolu Kur'ân'la) güzel öğütlerle davet et...” (en-Nahl 16/125)

⁷⁹ Ebû Hayyân Muhammed İbn Yûsuf, *el-Bahru'l-Muhit*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1983), 564. İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali el-Kureşî el-Bağdâdî, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsir*, (el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1987), 4: 506.

⁸⁰ Dârimî, “Fedailü'l-Kur'an”, 1.

⁸¹ Taberî, *Tefsîrû't-Taberî*, 9: 663.

⁸² Râzî, *Meîâtîhu'l-Gayb*, 24: 147-150.

Mukâtil Kur'ân'da geçen hikmet kavramını zikri geçen örnek ayetlerle dört temel manaya indirerek özetlemiştir.⁸³

Rûhu'l-Meânî tefsirinde hikmetin otuz farklı anlamı zikredilmektedir.⁸⁴ Yazır (1938) tefsirinde hikmet kavramına geniş izahlar getirerek Kur'ân ayetlerinde geçen hikmet kavramlarına verilen manaları şöyle özetlemiştir:

Hikmet, varlıkların özündeki manaları anlamaktır.

Hikmet, Allah'ın emrini anlamaktır.

Hikmet, anlamaktır. (fıkıh)

Hikmet, icat demektir.

Hikmet, varlık düzeninde her şeyi yerli yerince koymaktır.

Hikmet, doğru ve güzel işlere yönelmektir.

Siyasette, insanın gücü yettiği kadarıyla Yüce Yaratıcı'ya benzemeye çalışmasıdır.

Hikmet, Allah ahlâkı ile ahlaklanmaktır.

Hikmet, Allah'ın emirlerini düşünmek ve ona uymaktır.

Hikmet, Allah'a tâattir.

Hikmet bir nûrdur ki, vesvese ile gerçek makam arasındaki fark bununla kestirilir.

Doğru ve hızlı karar verebilmektir.

Doğruya iletmektir.

Ruhların sükûn ve güvenliğinin son durağıdır.

Sebepsiz işarettir.

Bütün hâllere, Hakk'ı tanık tutmaktır.

Din ve Dünya düzenidir.

Ledünnî ilimdir.

İlham, vârid olması için sırrı saklamaktır.

Bunların hepsidir. (915-926)

Kur'ân'da ahkâm ayetleriyle zikredilen bazı emir ve yasakların hikmetleri de açıklanmaktadır. Emir ve yasakların hikmetinin açıklanmadığı ayetlerde ise çoğunlukla Allah'ın Hakîm ismi vurgulanır. Ahkam ayetlerinin tefsiri bağlamında hikmet kavramını

⁸³ Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*, nşr. Ali özek, (İstanbul: İlmi Neşr Yayınları, İstanbul 1993), 28-29.

⁸⁴ Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Âlûsî, *Ruhu'l-Meanî fî Tefsiri'l-Azîm ve's-Seb'i-l-Mesani*, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1994), 12: 126.

“insanlar için konulan dini hükümlerin menfaat ve maslahatlarının açıklanması” diye tanımlayan Merâğî’ye göre bir hükümden ibret alınabilmesi için o hükmün hikmetinin bilinmesi şarttır.⁸⁵ Hikmet kavramı bu anlamda üzerinde düşünülmesi gereken bir kavramdır. “...Allah’ın üzerinizdeki nimetlerini ve size öğüt vermek için indirdiği kitabı ve hikmeti düşünün.” (el-Bakara 2/231) “...Siz evlerinizde okunan Allah’ın ayetlerini ve hikmeti düşünün.” (el-Ahzâb 33/34) diye buyrulan Kur’ân ayetlerinde hikmetin üzerinde düşünülmesi gereken özelliğine işaret edilmektedir.

Kur’ân’daki tüm ayetlerin menbaı olup her bir ayetle bağlantılı olan hikmetten bazı ayetlerde özel olarak bahsedilmekte ve hikmet verilen kimselerin özelliklerinden bahsedilmektedir. Kur’ân’da hikmet verilen kimselerin en önemli özelliği sâlih ve iyi kimseler olmalarıdır. Hz. Lut’a sâlihlerden olduğu için hikmet verildiği ayetlerde haberr verilmektedir. (el-Enbiyâ’ 21/74) Kur’ân’da Allah tarafından hikmet bahşedilen bir zat olarak bizlere tanıtılan başka bir örnek hikmet dolu öğütleriyle bilinen Hz. Lokman’dır. Onun anlatıldığı ayette “Şükretsin diye Lokman’a hikmeti verdik.” (Lukmân 31/12) diye buyrularak hikmet ehli olanların daima şükreden kimseler olduğuna ve hikmetin şükredilmesi gereken bir nimet olduğuna işaret edilmektedir. Hz. Lokman’ın iman, ibadet ve ahlak konularında oğluna yaptığı nasihatlerin kısa ve özlü oluşu ise hikmet ehli kimselerin az ve öz konuştuklarını göstermektedir.

Hikmetin zıddı olup “herhangi bir fayda sağlamayan ve bir zararı önlemeyen iş ve davranış” manasına gelen “abes” kavramının Allah hakkında düşünülemeyeceğini vurgulayan ayette geçen; “Sizi sırf boş yere yarattığımızı ve sizin artık huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?” (el-Mu’minûn 23/115) ifadesi ile Allah’ın hikmeti gereği her şeyi özüne uygun bir şekilde yarattığına işaret edilmektedir.⁸⁶

Hikmet kavramının Kur’ân’daki kullanım çeşitliliği bu kavram hakkında yapılan açıklamalara da yansımıştır. Kur’ân’ın delaleti bağlamında hikmet kavramına verilen anlamlar ilim ve amelle ilgili manaları ihtiva etmektedir. Öte yandan Kur’ân’da hem Allah’a hem de insanlara nispet edilen hikmet kavramı, Kur’ân ayetlerinin de kaynağı konumundadır.

⁸⁵ Ahmed Mustafa el- Merâğî, *Tefsîrû’l Merâğî*, (Beyrut: Daru’l-Mektebet-ül-İlmiyye, 2015), 2: 177.

⁸⁶ İsmail Karagöz vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 5.

1.2.4. Sünnette Hikmet

Vahyin ilk muhatabı olan Peygamber Efendimiz Kur'ân'ı anlayıp yaşayarak insanlara hayatın her alanında örnek olmuştur. Onun söz ve davranışları vahiyle ayrılmaz bir bütün olduğu için kullandığı kavramlara yüklediği anlamlar da Kur'ân'ın kavramlara verdiği anlamlarla büyük oranda benzerlik arz eder.

Hikmetin temel anlamı olan “engelleyen” manasından hareketle hayvan dizginine “hikmetü'l-licâm” denilmiştir.⁸⁷ Nefsini dünyevî zevklerden arındıran kimselerin hikmet ehli olarak övüldüğü hadislerde hikmet kavramı bu anlamıyla kullanılmıştır. Nitekim “Siz, kendisine dünyaya rağbet göstermemek ve az konuşmak hasleti verilmiş olarak bir adam gördüğünüz zaman ona yaklaşınız (sözlerini dikkatle dinleyiniz). Çünkü o kimse hikmetli söz söyler (veya kalbine hikmet ilham edilir).”⁸⁸ diye buyrulan hadiste Hz. Lokman örneğinde olduğu gibi hikmet verilen kimselerin dünyevî menfaatlerden ve çok konuşmaktan uzak oldukları haber verilmiştir.

Kur'ânî hakikatlerin Hz. Peygamberin hayatındaki karşılığı olan sünnet hikmetin kendisi olarak kabul edilmiştir.⁸⁹ Kur'ân'da insanlara kitap ve hikmeti öğretmenin Hz. Peygamberin görevleri arasında zikredilmesi (el-Bakara 2/151) bu yorumu desteklemektedir. Hz. Peygamber'e isnat edilen hikmet duaları⁹⁰ Hikmetin Kur'ân'ı anlama yeteneği olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Hz. Peygamber, amcasının oğlu İbn Abbas'ı vahyi okuma ve anlama konusunda gereğini yapan bir kimse olarak görmüş ve İbn Abbas'ın ilminin artması için pek çok kez dua etmiştir. Hz. Peygamber'in “Allah'ım! Onu dinde fakih kıl!”⁹¹ ve “Allah'ım ona hikmeti/kitabı öğret!”⁹² anlamındaki dualarına mazhar olan İbn Abbas, Hz. Peygamber'den sonra en önemli Kur'ân müfessirlerinden biri olmuştur. Böylece Müslümanlar hikmete ulaşmaya teşvik edilmiştir. “Hikmete sarıl. Çünkü hayır hikmettedir.”⁹³ diye Hz. Peygamber'den nakledilen rivayette, hikmet verilen

⁸⁷ İbn Manzur, “hkm”, *Lisanu'l-Arab*, 12: 141; İsfahânî, “hkm” *el-Müfredât*, 248.

⁸⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 1.

⁸⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 8: 126-127.

⁹⁰ Buhârî, “Fedailu'l-ashab”, 98; Buhârî, “İlim”, 17; Buhârî, “Vudû”, 10; İbn Mâce, “Fedâil”, 165.

⁹¹ Buhârî, “Vudû”, 10.

⁹² Buhârî, “İlim”, 17; İbn Mâce, “Fedâil”, 165.

⁹³ Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman Semerkandî, *es-Sünen*, (İstanbul, Çağrı Yayınları, 1981), “Mukaddime”, 34.

kimselere çok hayrın verildiğini müjdeleyen ayetin manası pekiştirilmiş ve hikmetin insan hayatındaki önemine işaret edilmiştir.

Hz. Peygamber'e isnad edilen rivayetlerde hikmet kavramının en çok 'faydalı ilim' manasında kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca muhtelif rivayetlerde hikmetin 'güzel söz', 'Kur'ân', 'Kur'ân'ı kavrama', 'öğüt-ibret' ve 'marifetullah'⁹⁴ gibi manalarda kullanılması hikmetin ilim manasını ön plana çıkarmaktadır.

1.2.5. Kur'ân'da Sabır

İnsanoğlu tarihin her döneminde çeşitli zorluklarla karşı karşıya gelmiştir. İmtihan hayatının zorunlu bir sonucu olan sıkıntılara karşı durabilmek için insanoğluna verilen en önemli güç sabırdır. Sabretmek Kur'ân'da insanlara zor durumlarda başvuruabilecekleri çözüm önerilerinden bir tanesi olarak zikredilmektedir. Kur'ân indirilmeden önce Mekke'de de sabırlı olmanın çok önemli ahlaki bir erdem olarak kabul edildiği bilinmektedir. Kur'ân-ı Kerîm dînî bir değer kazandırdığı sabır erdemini İslâm'ın en önemli ahlâkî ilkelerinden birine dönüştürmüştü⁹⁵ ve müminlere sabırda yarışmalarını tavsiye ederek sabredenlere sayısız ve hesapsız bir mükafatı müjdelemiştir. (ez-Zuhruf 43/10) Kur'ân'ın birçok ayetinde ahlaki bir meziyet olarak müminlere nispet edilen sabır kavramı bazı ayetlerde temel anlamıyla müşriklere nispet edilmiştir. Nitekim inkarda önde gidenlerin kendilerine tabi olanlara karşı sabretmeyi tavsiye ederek şöyle dedikleri haber verilmektedir: "Yolunuzda yürüyün! Tanrılarınıza bağlılıkta sabredin! (direnin) İşte (sizden) istenen budur." (Şâd 38/ 5-8) diye buyrulan ayette sabır kavramı "direnme" anlamında kullanılmıştır. "Sabah-akşam, Rabbinin rızasını isteyerek Rablerine dua edip yalvaranlarla beraber sabret. (tut)" (el-Kehf 18/28) diye buyrulan ayette ise sabır kavramı, "tutmak" anlamında kullanılmıştır.⁹⁶

Sabretmenin karşıtı olarak kullanılan "sızlanma" manasındaki ceza' kavramı Kur'ân'da müşriklere nispet edilmiştir. Ahiret hallerinin anlatıldığı bir ayet pasajında müşriklerin büyük bir pişmanlıkla "Şimdi sızlansak da sabretsek de farketmez." (İbrâhîm 14/21) diye söylediği sözler hikâye edilmektedir. Ayrıca "Artık sabretseniz de

⁹⁴ Halil İbrahim İnâk, "Hadislerde Hikmet Kavramı", (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 67.

⁹⁵ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selâhattin Ayaz, (İstanbul: Pınar Yay., 1991), 147.

⁹⁶ Yusuf el-Karadâvî, *Kur'ân'da Sabır*, 14.

sabretmeseniz de aynıdır.” (eṭ-Ṭūr 52/16) diye buyrulan ve ahiret hayatında sabrın faydasının olmayacağı belirtilerek sabırlı olmanın sadece dünya hayatında önemli olduğu vurgulandığı ayette sabır karşıtıyla birlikte kullanılmıştır.⁹⁷ Kur’ân’da sabrın karşıtı olarak zikredilen başka bir ifade aceleciliktir. İnsanı sabretmekten engelleyerek yanılsa sürükleyebilen acelecilik duygusunun imtihan gereği insan fıtratına yerleştirildiğine ve bununla birlikte Allah’ın aceleci davranmaya rızasının olmadığına Kur’ân’da işaret edilmektedir. (el-Enbiyâ’ 21/ 37)

Sabır kavramı Kur’ân’da takva, şükür, tevekkül, namaz gibi kelimelerle birlikte kullanılmıştır.⁹⁸ Bu kavramlardan bir tanesi olan tevekkül imtihan sürecinde sabrın bir sonraki aşaması olması sebebiyle sabır kavramıyla yakın ilişkilidir. Her durumda Allah’a teslim olma anlamına gelen tevekkül insandaki ümitsizlik ve karamsarlık duygusunu yok ederek dünyevî kaygıların azalmasına vesile olur. Allah’tan başkasına yapılan tevekkül ise gerçek anlamıyla bağdaşmaz.⁹⁹ Kur’ân’da sabır ve tevekkülün birarada zikredildiği ayette meâlen şöyle buyrulmaktadır: “İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanları -hiç şüpheniz olmasın- içinde ebedî kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetteki köşklere yerleştireceğiz; sıkıntılara sabreden, yalnız Allah’a dayanıp güvenerek işlerini gerektiği gibi yapanlara ne güzel karşılık!” (el-‘Ankebût 29/58-59) Tevekkülü sabretmenin bir parçası olarak zikreden bu ayet sabrın ve tevekkülün insan iradesine bakan yönünü ortaya koymaktadır. Öyleyse gerçek sabır iradeyi bir kenara koyarak sadece Allah’tan beklemek değil tedbiri aldıktan sonra Allah’a tevekkül etmektir.

İslâm âlimleri Kur’ân çerçevesinde sabrı farklı açılardan sınıflandırmalara tabi tutmuşlardır. Gazzâlî’nin İbni Abbas’tan gelen nakille aktardığı ayrıma göre sabır mâsiyette, tâatte ve musibetlere karşı olmak üzere üç şekilde gerçekleşir. Sabrın çeşitleri konusunda geniş izahlar getiren Gazzâlî musibetler karşısında gösterilen sabrın derecesinin diğer ikisine nispetle çok daha fazla olduğuna dikkat çeker.¹⁰⁰

⁹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4: 34.

⁹⁸ Mehmet Demirci, “Kur’an-ı Kerim Işığında Sabır Kavramı”, *Erciyes Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/12, (2002): 263-285.

⁹⁹ Mirza Tokpınar, “Tevekkül Hangi Doğru Hadisler Işığında Yeni Bir Tanım”, (İstanbul: Kitabı Yayınevi, 2010), 32.

¹⁰⁰ Gazzâlî, *İhyâ’*, 4: 72.

Dünya hayatında insanlar, korku ve açlık gibi zor durumlarla imtihan edildiği gibi hoş giden mal ve evlatlarla da imtihan edilecektir.¹⁰¹ İmtihanalardan kastedilen kulun irâdî fiilleri dahilinde olan ve olmayan durumlardır. Kul irâdî fiilleri kapsamında Allah tarafından kendisine emredilenlere uyma ve yasaklananlardan sakınma konusunda sabra ihtiyaç duyar. Çünkü nefis ibadetleri yerine getirmekten ve günahlardan sakınmaktan hoşlanmaz ve kötülüğü emreder. Kulun iradesi dışında kalan imtihanlar ise bela ve musibetlerdir. Bu sıkıntılar ya doğrudan Allah tarafından ya da insanlar vasıtasıyla gelir. Her iki durumda da gelen eziyet ve sıkıntıları kul kendisinden uzaklaştıramaz. Allah'ın yardımıyla sabrederek zorluklarla mücadele eder.¹⁰² Kur'ân'da bu şekilde mücadele eden kullara sabretmelerine karşılık iki kat ecir verileceği (el-Ğaşâş 28/54) bazı durumlarda ise sayısız mükafatlar verileceği va'dedilmektedir. (ez-Zümer 39/10)

Sabır Kur'ân'da sadece insanlara nispet edilmiş Allah hakkında bu kavramın kökeninden gelen bir isim kullanılmamıştır. Esmâ-i Hüsnâ'dan olan "Sabûr" ismi Hz. Peygamberden nakledilen hadislerde zikredilmiştir.¹⁰³ Kur'ân "hoşgörü, af, sabır ve akıldan oluşan dört erdemi içeren ve sabır konusunda geniş bir anlama sahip olan "Halîm" ismi ile Allah'ı insanlara tanıtmaktadır.¹⁰⁴

Sabır Peygamberlerin en önemli vasıflarındandır. (el-Enbiyâ' 21/85) Kur'ân'da bazı peygamberlerden azim ve kararlılık sahibi manasına gelen "ülü'l-azm" peygamberleri diye bahsedilmiş ve Hz. Peygamber'e onlar gibi sabretmesi tavsiye edilmiştir. (el-Ahğâf 46/35) En önemli özelliği sabır olan Ülü'l-azm peygamberlerin insanlara tebliğde bulunurken en büyük azıkları sabır olmuştur. Allah'ın verdiği güç ve kuvvetle şirkle mücadele eden peygamberler Allah'ın dinini insanlara tebliğ etmişler (Âl-i İmrân 3/21, el-Mâ'ide 5/70) ve davet bilincini inananlara da aşlamışlardır.

Şirk ve zulümle mücadele anlamında davet görevi, peygamberlerle birlikte sâlih kimselerin de görevidir. (el-A'râf 7/125–126; Yûsuf 12/56, 90; Sâd 28/44; el-Kalem 68/48–50) İslam tarihinde emri bi'l-ma'rûf görevini yerine getirecek insanlara daima ihtiyaç olmuştur. Özellikle İslâm dini ahir zaman diye bilinen bu dönemlerde Peygamberlerin davet metodunu bilen, İslâm'ın yayılmasını tek gaye edinen, böylece

¹⁰¹ el-Bakara 2/155.

¹⁰² Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 170.

¹⁰³ Ahmed b. Hanbel, el-Müsne'd, nşr. Şuayb el-Arnâvût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995), 4: 395; Buhârî, "Edeb", 71, "Tevhîd", 3.

¹⁰⁴ Mustafa Çağrı, "sabır", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 337-339.

hizmetin ruhunu kavrayıp Allah’a yakınlaşmayı hedefleyen bilinçli davetçilere her zamankinden çok daha fazla ihtiyaç duymaktadır.”¹⁰⁵

Sabır suresi olarak da bilinen Asr suresinde hakkı tavsiye edenlerin karşılaşılabilecek zorluklar için sabrın da tavsiye edilmesi hakka davet sürecinde sabırlı olmanın yanında sabrı tavsiye etmenin önemini de gözler önüne sermektedir. Peygamberler ve inananlar Allah’ın yardımını ve kendilerine verilen sabırla hareket ederek hakkı tavsiye etmenin bedelini ödemişler ve böylece bu ilahi davette muvaffak kılınmışlardır. (en-Nahl 16/127)

İnsanlığa gönderilen peygamberler için toplumun ıslahı ve selâmeti gibi bir işe girişmek kolay olmamıştır. Halkın muhalefeti ve mukavemeti gibi birtakım musibetlerle karşı karşıya kalınması sebebiyle büyük bir sabır, cesaret ve kararlılık gerekmiştir.¹⁰⁶ İnsanlık tarihinde ilâhî vahye dayanan çağrışı etkin bir şekilde insanlara ilk tebliğ eden Nuh Peygamber¹⁰⁷ Allah’ın yoluna davette sabır ve istikrarın ilk örneği olmuştur. Kur’ân’da Hz. Nuh’un 950 yıl yaşadığı ve kendisine nasip edilen uzun ömür içerisinde insanları gece gündüz, gizli aşikâr, toplu olarak veya tek tek tevhide davet ettiği ve böylesine azim ve sebata rağmen kavminin büyük çoğunluğunun iman etmediği haber verilmektedir.¹⁰⁸ Hz. Nuh’un her durumda tebliğini sürdürmesi ve sonunda inananlarla birlikte tufandan kurtulması sabır ve nusretin ayrılmaz bir bütün olduğunu gösteren önemli bir örnektir.¹⁰⁹

Olumsuzlukları olumluya dönüştürme anlamından dolayı sabır birçok ahlaki kavramla yakın ilişki içerisinde olup tüm iyiliklere dahil olan bir mefhumdur.¹¹⁰ Sabrın karşıtı olan acelecilik duygusu ise ahlâkî bir zaaftır. Kur’ân’da Allah yolunda karşılaşılan bela ve sıkıntılar karşısında aceleci davranmayıp tebliğ vazifesine tam bir teslimiyetle devam etmenin ve Allah’ın gelecek için vereceği hükmü sabırla beklemenin gerekliliği vurgulanmaktadır.¹¹¹ Hz. Adem’in iki oğlunun tartışmasını anlatan Kur’ân kıssasında sabredemeyip kötü istek ve arzulara kapılmanın kötü sonucu gözler önüne serilmektedir.

¹⁰⁵ Muhammed Surur b. Naif Zeynelabidin, *Allah’a Davette Peygamberlerin Metodu*, çev. Abdullah Abdurrahman, (İstanbul: Guraba Yay., 1994), 10.

¹⁰⁶ Mevdûdî, Ebu’l-A’lâ, *Tefhimu’l-Kur’an*, 4: 422.

¹⁰⁷ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Nûh Sûresi”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 231.

¹⁰⁸ İbn Kesir Ebû’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn, *Tefsiru’l Kur’an’il Azim*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme, (Beyrut: Dâru Taybe li’n-Neşri ve’t-Tevzi’, 1999), 11: 396-405.

¹⁰⁹ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Sabredenler ve Şükredenler*, 13.

¹¹⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 7: 258.

¹¹¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7: 45-46.

(el-Mā'ide 5/27-40) Hz. Peygambere hitaben “Sen, Rabbinin hükmüne sabret. Balık sahibi (Yûnus) gibi olma. Hani o, (balığın karnında) kederli bir halde Rabbine yakarmıştı.” (el-Ğalem 68/48-50) diye buyrulan ayetler de acele etmeme konusunda bir uyarı mahiyetindedir. Söz konusu ayetler, Hz. Yunus’un başına gelenlerin onun aceleciliğı sebebiyle olduğunu açıklamaktadır. Kavmi davetine kayıtsız kaldığı için acele ederek Allah’tan bir emir gelmeden bulunduğu bölgeden hicret eden Hz. Yunus’un başka imtihanlara tabi tutulması sıkıntılar karşısında acele etmeyerek sabırlı olmanın önemini hatırlatır.

Kur’ân’da olgun ve akıllı kimselerin en önemli özelliğı olarak zikredilen sabır inananların en temel vasıflarından biri sayılmakla birlikte (el-Enbiyâ’ 21/85) Allah’ın rızasını kazanmaya bir vesile olarak zikredilmiştir. (er-Ra’d 13/22) Allah’ın sabredenlerle beraber olduğu müjdelenerek başka amellerin mükafatları sınırlanmışken sabredenlere dünya ve ahirette hesapsız derecede mükafat vadedilmiştir. (ez-Zümer 39/10, el-Bakara 2/45-153, Âl-i ‘İmrân 3/146) Ayrıca Kur’ân’da sabredenlerin Allah’a ait oldukları hatırlatılarak Allah’ın mülkü olan her şeyde istediğı gibi tasarrufa hakkı olduğu ve ilahî tasarrufların (kaza ve kaderi) rıza ve gönül hoşluğu ile karşılanmasının önemi anlatılmaktadır.¹¹²

Allah kullarından dilediğini iyi bir durumdan kötü bir duruma uğratabilir. Dilediğı kullarını da kötü bir durumdan iyi bir duruma yükseltebilir. İnsanoğlu ne durumda olursa olsun Allah’a isyan etmemeli ve ondan ümidini kesmemelidir.¹¹³ Böyle davranmak gerçek sabrın da en önemli göstergesidir. Zira imtihanlara sabreden kimseleri müjdeleyen ayetlerde gerçek sabrın Allah’a iman ve teslimiyetle ortaya çıktığı belirtilmiştir.¹¹⁴ Sabrın fazilet bakımından en alt derecesi, içinde bulunduğu güç durumdan memnun olmasa da şikâyet etmemek, bundan daha faziletlisi içinde bulunduğu duruma razı olmak, ondan da faziletlisi belâya şükretmektir.¹¹⁵ Her durum ve olay karşısında kulun tavrının değişmemesine örnek olan Hz. Eyüp, her haline şükrederek sabreden ve böylece “O ne güzel bir kuldu.” (Şâd 38/44) övgüsüne mazhar olan bir peygamberdir.¹¹⁶

¹¹² Ebü'l Berekât, *Tefsîrû'n- Nesefî*, 1: 84-85; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 436.

¹¹³ Mevdûdî, *Tefhîmü'l Kur'an*, 5: 79.

¹¹⁴ Karaman vd. *Kur'an Yolu Tefsiri*, 1: 241-242.

¹¹⁵ Gazzâlî, *İhyâ'*, 4: 68-69, 141.

¹¹⁶ Karaman vd. *Kur'an Yolu Tefsiri*, 4: 581-582.

Sabır deyince akla gelen başka bir peygamber Hz. Yakup'tur. Onun karşılaştığı imtihanlarda bazı tedbirler aldıktan sonra “Bana düşen güzel bir sabırdır.” (Yûsuf 12/83) diyerek Allah'a tevekkül etmesi ve “Ben hüznümü ve kederimi Allah'a arz ettim.” (Yûsuf 12/86) diye dua ederek Allah'tan başkasına şikâyeti terk etmesi gerçek sabrı ortaya koymaktadır.¹¹⁷ Ayrıca oğluna öğütleri arasında özel olarak sabırlı olmayı zikreden Hz. Lokman (Lukmân 31/17) ile Hz. İbrahim'e karşı “Beni sabredenlerden bulacaksın.” (eş-Şâffât 37/102) diyerek Allah'a olan teslimiyetini dile getiren Hz. İsmail sabır konusunda zikredilebilecek diğer önemli örneklerdir.

Dünya hayatında hem varlıkla hem de yoklukla imtihan edilen insanın hayatında önemli bir yere sahip olan sabır; Kur'ân'da en fazla vurgulanan kavramlardandır. Ahlak kavramlarıyla da yakın ilişkili olan sabır bütün erdemli davranışların kaynağı olarak en çok peygamber kıssalarında anlatılmıştır. Çeşitli imtihanlarla karşı karşıya kalan peygamberler her zorluğa sabırla karşılık vermişler ve böylece her konuda insanlara örnek olan peygamberler gerçek sabrın nasıl olması gerektiğini de yaşamlarıyla insanlara göstermişlerdir.

1.2.6. Sünnette Sabır

Sabır Kur'ân'da olduğu gibi sünnette de tavsiye edilen en önemli hasletlerdendir. Hz. Peygamberin sabır tavsiyeleri Kur'ân'daki sabır ayetlerinin tefsiri mahiyetindedir.

Allah'ın sabrını ifade eden “Sabûr” ismi mübalağalı isim kalıbında olup çokça sabreden manasındadır. Allah'ın “Sabûr” ismi Hz. Peygamberden nakledilen bir hadiste şöyle anlatılmaktadır: “Başkalarından duyduğu eziyete Allah'tan daha çok sabreden bir kimse yoktur. İnsanlar Allah'a ortak koşup denginin ve çocuğunun bulunduğunu söyledikleri halde O yine de insanları rızıklandırmakta, kendilerine sıhhat ve afiyet vermektedir.”¹¹⁸ Zikri geçen hadise göre Allah'ın sabretmesi ahiret azabını belli bir güne kadar ertelemesi manasındadır.

Hiz. Peygamber'e isnad edilen hadislerde sabır genellikle dünya hayatında gerçekleşen musibetler çerçevesinde değerlendirilerek gerçek manada sabrın musibetin ilk anında olması gerektiğini belirtilmektedir. Nitekim konuyla ilgili nakledilen rivayetlerde şöyle bir olay anlatılmaktadır: “Allah Resûlü bir gün bazı sahâbilerle

¹¹⁷ Ebû'l Berekât, *Tefsîrüh-n- Nesefî*, 2: 215; 4: 43.

¹¹⁸ Ahmet b. Hanbel, *el-Müsned*, 4: 395; Buhârî, “Edeb”, 71, “Tevhîd”, 3.

Medine’de dolaşıyordu. Kabristanın yanından geçerken çocuğunun kabri başında feryat ederek ağlayan bir kadına rastladı. Evlat acısına yüreği dayanmayan kadıncağızın bu halini gören Hz. Peygamber (s.a.s.) ona, “Allah’tan sakın ve sabret!” dedi. Kederinden onun Peygamber olduğunu fark edemeyen kadın, “Bana ilişme! Benim başıma gelen senin başına gelmedi (de ondan böyle rahat konuşuyorsun)!” deyiverdi. Bir müddet sonra oradakilerden biri kadına onun, Allah’ın Resûlü olduğunu söyledi. Kederli anne özür dilemek üzere Hz. Peygamber’in (s.a.v.) kapısına geldi. Yaptığına pişman olan kadın, “(Kusurumu bağışla) Allah’ın elçisi olduğunu bilemedim.” diyerek mazeret beyan etti. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) ona şu karşılığı verdi: Esas sabır musibetin ilk başa geldiği anda gösterilmelidir.”¹¹⁹ Hz. Peygamberin zikri geçen ifadesinden sabrın en güçlü ve en iyi gösterildiği zamanın musibetin ilk ortaya çıktığı esnada olduğu anlaşılmaktadır. İnsanların musibetlere ilk tepki verdikleri anda güçlü ve dayanıklı olmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca musibetler karşısında sabırlı davranmanın önemini hatırlatır. “Yorgunluk, sürekli hastalık, tasa, keder, sıkıntı ve gamdan, ayağına batan dikene varıncaya kadar Müslümanın başına gelen her şeyi Allah onun hatalarını bağışlamaya vesile kılar.”¹²⁰ diye buyrulan hadiste de mümini üzen her sıkıntının günahlara keffâret olduğu ifade edilmektedir. Öyleyse Allah’a inananlar dünya hayatında çeşitli imtihanların olacağını unutmayarak bela ve musibetler karşısında metanetini korumalıdır.

Hz. Peygamberin acizlikten ve tembellikten Allah’a sığındığı dualarını içeren hadis rivayetlerinde sabrın aciz kalarak beklemek olmadığına işaret edilmiştir.¹²¹ Ayrıca gerçek sabrın nasıl olması gerektiğine dikkat çeken başka bir hadis rivayetinde “Allah’ım! Senden sabır diliyorum.” diye dua eden Hz. Ali’yi uyaran Hz. Peygamber’in “Bu sözünle Allah’tan ağır bir imtihan istemiş oldun; O’ndan âfiyet dile!” diye buyurduğu haber verilmektedir.¹²²

Sabır mümini nifaktan koruyan bir zırh gibidir. Musibetlere karşı sabretmek, mümin ile münafığı ayıran en belirgin farklardan bir tanesidir. Zira mümin sabrı Allah’ın emirlerine uymak için gerekli olan bir özellik olarak görür. Münafık ise sabrı genellikle kişisel çıkarlarını korumak amacıyla gösterir. “Mümin rüzgârın yatırıp kaldırdığı ama

¹¹⁹ Buhârî, “Cenâiz”, 31.

¹²⁰ Buhârî, “Merdâ”, 3; Müslim, “Birr”, 49.

¹²¹ Buhârî, “Cihad”, 25.

¹²² Müsned, 5: 231-235; Tirmizî, “Da‘avât”, 93.

zarar vermediği yeşil ekin gibidir. Münafık ise dimdik iken, rüzgârın bir defada kökünden söküverdiği selvi ağacı gibidir.”¹²³ diye buyrulan hadiste de mümin ile münafığın sabır konusundaki farkı benzetme yoluyla tasvir edilmiştir. Müminlerin sabrı Allah'a dayandığı için kalıcı ve sürekli, münafıkların sabrı ise kişisel çıkarlara dayandığı için geçici ve sınırlıdır. Ayrıca bu hadis ile sabrın imanla ayrılmaz bütünlüğü gözler önüne serilmektedir.

Önceden bildiği ve bilmediği kıssalar ibret verici yönleriyle haber verilen Hz. Peygamber'e sıkıntılar karşısında sabretmesi öğütlenmiştir. (Hūd 11/49) Önceden yaşayan peygamberlerin yaşadıkları anlatılarak Hz. Peygamber kavminin eziyetleri karşısında teselli edilmiştir.¹²⁴ Kıssalar sabır konusunda olduğu gibi sabrın sonunda ulaşılan zafer anında da Hz. Peygambere yol gösterici olmuştur. Nitekim Mekke fethedilince Hz. Peygamber Mekke müşriklerine Hz. Yusuf'un kardeşlerine söylediği şu cümleleri söylemiştir:¹²⁵ “Bugün size kınamak yok, Allah sizi affetsin! O, merhametlilerin en merhametlisidir.” (Yûsuf 12/92) Af ve merhamet dolu bu cümleleri pek çok müşrik kimsenin İslâm dinine girmesine vesile olan Hz. Peygamber'in söylediği bu cümleler sabrın sonundaki zaferin de nasıl olması gerektiğine dair mesajlar içermektedir.

Hz. Peygamber her fırsatta müminlere sabır tavsiyesinde bulunduğu gibi sorunlarla mücadelesiyle de müminlere büyük örnek olmuştur. Yetim olarak dünyaya gelen Hz. Peygamber onu koruyup kollayan dedesini de kaybedince çok zor dönemler geçirmiş, İslâm dinini tebliğ etmekle görevlendirildikten sonra ise dayanılması çok zor sıkıntılara maruz kalmıştır. Sorunlar karşısında çözüm üreten bir bakış açısıyla hareket etmiş, kendi iradesini aşan durumlarda ise büyük bir teslimiyetle Allah'a sığınmış ve tevekkülü elden bırakmamıştır.

1.2.7. Kur'ân'da İlim, Hikmet ve Sabır İlişkisi

İlim, hikmet ve sabır kavramları Kur'ân'da sıklıkla vurgulanan kavramlardandır. Kur'ân'da ilim, hikmet ve sabrı içeren konularda çok sayıda örnek ayet sunularak bu kavramların birbirleriyle olan ilişkisine dikkat çekilmektedir.

¹²³ Buhârî, “Tevhid”, 31.

¹²⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 4: 284.

¹²⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, çev. Adnan Demircan, (İstanbul: Siyer Yay., 2020), 8: 142.

Bilginin ilk basamağını oluşturan kavramlar insanın anlam dünyasında önemli bir yere sahiptir.¹²⁶ Tüm insanlara hitap eden Kur'ân-ı Kerim dînî ve ahlâkî kavramları sıklıkla kullanır. Kur'ân'daki kavramlar incelendiğinde bazı kavramların arasında yakın anlam ilişkisi olduğu görülmektedir. İlim, hikmet ve sabır; anlam ilişkisi olan kavramlardır. Söz konusu kavramların temel anlam bakımından ortak yönleri bulunmaktadır. Özellikle hikmet kavramı hem ilimle hem de sabırla ortak manalar ihtiva etmektedir. Hikmet kavramının sözlük anlamlarından bir tanesi olan ilim¹²⁷ Câhiliyye döneminde hikmet içeren sözler için kullanılmıştır.¹²⁸ Sözlüklerde hikmet kavramı "ilim ve akılla gerçeği bulma" ve "Eşyanın hakikatinden bahseden ilim" diye tarif edilmektedir.¹²⁹ Hikmete getirilen farklı tariflere göre hikmeti kapsayan ilim, aynı zamanda hikmeti arama yolunda bir vesiledir. İlim ve hikmetin en önemli ortak yönleri ise bu kavramların ikisinin de bilgi içerikli manaları ihtiva etmesidir. Öte yandan hikmet kavramı, sabır kavramının da temel anlamlarından bir tanesi olan "engelleme"¹³⁰ manasını ihtiva etmektedir. Hikmet kavramına, öfkeyi engellediği için "hilm",¹³¹ zulmü engellediği için "adalet"¹³² manaları verilmiştir. Kur'ân'da da hikmet kavramı (en-Nisâ' 4/ 54, Âl-i 'İmrân 3/164) bu anlamlarla geçmektedir.¹³³ Hikmete bu manaların verilmesi, hikmetin her konuda kötülükten menederek iyiliğe yönlendirici olan özelliğini ortaya koymaktadır.¹³⁴ Öfkeye karşı hilmî, şehvete karşı iffeti ortaya çıkaran sabır hasleti ise bütün faziletlerle ilişkilidir. Olumsuz anlamdaki tüm fiilleri olumluya dönüştürme gücüne sahip olan sabır hasleti bu yönüyle hikmetle yakın ilişkilidir.

Hikmet kavramı Kur'ân'da çoğunlukla ilim ve tefekkürü çağrıştıran anlamlarda kullanılmıştır. Doğrudan ilim manasında anlaşıldığı ayetler de bulunmaktadır. Nitekim "Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır..." (en-Nahl 16/125) diye buyrulan ayette geçen hikmet kavramı "kesin kanıtlara dayalı, muhatabı tam olarak ikna edecek ve kötü niyetli tartışmalara son verecek kesinlikte doğru ve sağlam bilgi" şeklinde

¹²⁶ Alp, *Mantık İsagoci Tercümesi ve Mantık Terimleri Sözlüğü*, 27.

¹²⁷ İbn Faris, "hkm", *Mu'cemü mekayisi'l-luğa*, 2: 91; İbn Manzûr, "hkm", *Lisanu'l-Arab*, 12: 141.

¹²⁸ Alrawashdeh, "Kur'ân'da İlim Kavramı", 235.

¹²⁹ İsfahânî, "lm", *el-Müfredat*, 249.

¹³⁰ Fîrûzâbâdî, "şbr", *el-Kâmûsu'l-muhît*, 421; İbn Manzûr, "şbr", *Lisânu'l-Arab*, 8: 192.

¹³¹ İsfahânî, "hkm", *el-Müfredat*, 249.

¹³² İbn Manzûr, "hkm", *Lisanu'l-Arab*, 12:141; İbn Düreyd, "hkm", *el-Cemhere*, 561.

¹³³ İsfahânî, "hkm", *el-Müfredat*, 249.

¹³⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 2: 915-929.

yorumlanmıştır.¹³⁵ Hz. Lokman’a hikmet verildiğini ifade eden ayette (Luḫmān 31/12) hikmet kavramı ilim olarak anlaşılmıştır.¹³⁶

İslâm âlimleri tarafından hikmet kavramına yapılan tariflerin büyük bir kısmı ilimle ilgilidir. Mukâtil b. Süleymân’ın 4 madde ile özetlediği Kur’ân’da geçen hikmet kavramına verilen manalardan bir tanesi ilimdir.¹³⁷ Tefsir kaynaklarında hikmetin Kur’ân olduğuna dair yer alan görüşler de hikmetin ilim manasını ön plana çıkarmaktadır.¹³⁸ Ayrıca hikmet kavramı, Kur’ânî bir tabir olan ve “Allah tarafından verilen özel bir ilim” anlamında kullanılan “ledün ilmi” ile aynı anlamda kullanılmıştır.¹³⁹

İlim ve hikmet kavramları, Hz. Peygamber’den nakledilen rivayetlerde Kur’ân’da geçen kullanımlara benzer manalarda zikredilmektedir. Nitekim “Yalnız şu iki kişiye gıpta edilmelidir: Biri, Allah’ın kendisine verdiği Kur’ân ile gece gündüz meşgul olan kimse, diğeri Allah’ın kendisine verdiği malı gece gündüz harcayan kimse.”¹⁴⁰ diye buyrulan hadiste geçen hikmet kavramına Kur’ân, faydalı ilim ve adaletli hüküm manaları verilmiştir.¹⁴¹ “Allah kime hayır dilerse onu dinde anlayış sahibi kılar.”¹⁴² diye buyrulan hadiste de hikmet kavramı fıkıh ve ilim kavramıyla eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Bazı şiirlerde hikmet olduğunu bildiren hadiste geçen hikmet kavramına¹⁴³ faydalı ilim manası verilmiştir.¹⁴⁴ Müslümanları ilim ve hikmete teşvik eden bu hadisler ilim ve hikmetin yakın anlamlı iki kavram olduğunu ortaya koymaktadır.

Kur’ân, hikmeti tüm insanlar için üzerinde düşünülmesi gereken bir ibret vesilesi olarak zikreder. (el-Bakara 2/231-261, el-Ahzâb 33/34) Nitekim “kitap ve hikmeti düşünün” (en-Nisâ’ 4/113) diye buyrulan ayette hikmetin tezekkür ve tefekkür yönüne dikkat çekilmektedir. Hikmetin düşünülmesi gereken özelliğini vurgulayan başka bir ayette ise “Onlar ayakta dururken, otururken, yatarken hep Allah’ı anarlar; göklerin ve

¹³⁵ Karaman vd. *Kur'an Yolu Tefsiri*, 1: 423-425.

¹³⁶ Mukâtil b Süleymân, *el-Vücûh ve 'n-nezâ'ir*, 28-29.

¹³⁷ Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve 'n-nezâ'ir*, 28-29.

¹³⁸ Ebû Hayyân Muhammed İbn Yûsuf, *el-Bahrü'l-Muhit* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1983), 564; İbnü'l-Cevzî, *Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali, Zâdû'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsir*, (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987), 4: 506.

¹³⁹ Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, (İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat, 1992), 490.

¹⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1: 385; Buhârî, “İlim”, 15; “Zekât”, 5; “Ahkâm”, 3.

¹⁴¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (Kahire: Dâru'l-Beyân Li't-Tûras, 1988), 1: 201.

¹⁴² Ahmet b. Hanbel, *el-Müsned*, 306; Tirmizî, “İlim”, 19; Dârimî, “Mukaddime”, 24.

¹⁴³ Ebû Dâvûd, “Şiir”, 95.

¹⁴⁴ İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, (İstanbul: Akçağ Yayınevi, 2021), 7: 293.

yerin yaratılışını düşünürler (ve şöyle derler:) “Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın, seni tenzih ve takdis ederiz. Bizi cehennem azabından koru!” (el-Bakara 2/191) diye buyrularak kâinatın hikmetli bir plan neticesinde yaratıldığı ve âhireti olmayan bir dünya hayatının mânasız olduğu belirtilerek, insanlar yaratılışın hikmetini kavramaya davet edilmektedir.¹⁴⁵ Zikri geçen ayetlerden hareketle hikmet kavramının ilim manasını içermekle birlikte düşünce boyutuyla ilimden daha geniş bir anlam ifade ettiğini söylemek mümkündür.

Kur’ân’da hikmetin ilim boyutuyla birlikte amel boyutu da ön plana çıkarılmıştır. Hikmetin övüldüğü “Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, ona gerçekten pek çok iyilik ve güzellik verilmiştir.” (el-Bakara 2/269) diye buyrulan ayette hikmet kavramı “ilim ve sâlih amel” diye tefsir edilmiştir. Ayette bahsedilen hikmet ehli kimselerin “ilme ve onunla amel etmeye muvaffak kılınan kişiler” olduğu belirtilirken¹⁴⁶ hikmet kavramının “söz ve fiilde isabet” manasında olduğu söylenmiştir.¹⁴⁷ Zikri geçen ayetin tefsirini yaparken hikmeti “faydalı ilim ve sâlih amel” olduğunu belirten Elmalılı, ilim ve sâlih ameli birleştirmeyenin hâkim olamayacağını Mukâtil ve İbn Kuteybe’nin bir görüşü olarak nakletmektedir.¹⁴⁸

Hikmet ile aynı kökenden gelen “hüküm” masdarı ilim ve amel manasını ifade etmektedir. “Yahya’ya hükümü verdik.” (Meryem 19/92) manasına gelen ayette “hüküm” ifadesinin kitabı anlama ve yorumlama gücü ile yerli yerinde karar verme kabiliyetine sahip olma şeklinde yorumlanması, aynı kökenden gelen hikmetin de hem ilmî hem amelî anlamları içeren bir kavram olduğunu göstermektedir.¹⁴⁹

Kur’ân’da ilim, hikmet ve sabır, dua ayetlerinde zikri geçen kavramlardandır. Nitekim Hz. İbrâhim’in dilinden aktarılan bir dua ayetinde “Rabbim! Bana hikmet ver ve beni iyiler arasına kat.” (eş-Şu‘arâ’ 26/ 83) diye buyrulmaktadır. Hz. İbrahim hikmeti kendisi için istediği gibi soyundan gelenler için de istemiş ve “Soyumuzdan, onlara senin âyetlerini okuyacak, kitabı ve hikmeti öğretecek, onları arındıracak bir elçi çıkar. Rabbimiz! Çünkü yalnız sensin kudret ve hikmet sahibi.” (el-Bakara 2/129) diye dua

¹⁴⁵ Karaman vd. *Kur'an Yolu Tefsiri*, 1: 738-741.

¹⁴⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 826.

¹⁴⁷ Ebu'l-Berekât, *Medârik*, 1: 395; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5: 577.

¹⁴⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 915.

¹⁴⁹ Mustafa Keskin, “Kur'an'da “hüküm” Kökünden Türeyen Kelimelerin Semantik Tahlili” Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5/9, (2018): 431-462, 444.

etmiştir. Hz. İbrahim'in duasına icabet olarak gönderilen Hz. Peygamber, ilmin kaynağı olan vahyi, hayatında uygulayarak bir hikmet peygamberi olmuştur. "Rabbim! İlmimi arttır." (Tâhâ 20/ 114) diye buyrulan ayette Hz. Peygambere ilminin artması için yapacağı bir dua öğretilmiştir. Hz. Peygamber'in amcasının oğlu İbn Abbas'ın ilminin artması için "Allah'ım! Onu dinde fakih kıl!"¹⁵⁰ ve "Allah'ım ona hikmeti/kitabı öğret!"¹⁵¹ diye dua ederek ilim ve hikmeti elde etmesi konusunda Allah'tan yardım istediği nakledilmektedir. Ayrıca Kur'ân'da "Sabret!" diye buyrulan ve sabrederek yardım istemeye teşvik eden ayetler (el-Bakara 2/45,153) sabrın da zor durumlarda dua ile istenen değerli bir meziyet olduğunu göstermektedir.

Kur'ân'da ilim, hikmet ve sabrın ortak yanlarından bir tanesi de bu değerlerin insanoğluna verilen aklın semereleri olmalarıdır. "İşte biz insanlar için böyle misâller veriyoruz. Fakat bunlar üzerinde ancak âlimler akıl yorar ve onlardaki gerçek mânaları anlayabilir. (Ankebût, 29/43) diye buyrulan ayette ilimle aklın irtibatına dikkat çekilmiştir. Benzer şekilde hikmet verilen kimselere çok hayırlar verileceğinin müjdelendiği ayette (el-Bakara 2/269) hikmete ancak "ülû'l-elbâb" olan kimselerin ulaşabilecekleri haber verilmektedir. Söz konusu ayette "ülû'l-akl" değil de "ülû'l-elbâb" tamlamasının zikredilmesinden anlaşılan şey hikmetin verildiği kimselerin salt akıldan öte iman ve ahlaki esaslarla yoğrulmuş bir öze sahip olmalarıdır. Nitekim; "Bayağı (sefih) kimselere hikmetten söz etme!"¹⁵² diye nakledilen hadis rivayetinde hikmete akleden ve düşünen kimselerin layık olduğuna işaret vardır. Zikri geçen ayet ve hadislerden hikmet verilen kimselerin potansiyel olarak akıl verilenler değil, o akli düşünceyle harekete geçiren kimseler olduğu anlaşılmaktadır. Akıl hikmeti bulmada bir araç, ilmin kaynağı olan vahiy ise hikmeti bulmaya rehberdir."¹⁵³ Akleden ve düşünen kimseler ilim ve hikmeti elde ederek sağlam bir iradeye sahip olur ve her zorlukla mücadele ederler. İlim, hikmet ve sabrın akıl ile olan sıkı bağlantıları, bu vasıfların peygamberlere verildiği gibi aklını vahiyle besleyerek her işin gereğini yapan kimselere verilebileceğini de göstermektedir.

¹⁵⁰ Buhârî, "Vudû", 10.

¹⁵¹ Buhârî, "İlim", 17; İbn Mâce, "Fedâil", 165.

¹⁵² Dârimî, "Mukaddime", 34.

¹⁵³ Bilal Tan, "Kuranda Hikmet Kavramı", (Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997), 247.

Kur'ân'da ilim ve hikmet öncüleri olarak gösterilen peygamberler, sabırlarıyla övülmüştür. Kur'ân'da sabır müşriklere de nispet edilmiş ve ahirette sabretmelerinin kendilerine hiçbir faydasının olmayacağı haber verilmiştir. (eṭ-Ṭūr 52/16) Peygamberlerin gösterdikleri sabrı faydalı kılıp müşriklerin sabrından ayıran en önemli hususlardan bir tanesi peygamberlere sabırla birlikte ilim ve hikmetin de verilmesidir. Dolayısıyla ilim ve hikmet gerçek sabrı ortaya çıkaran iki önemli unsurdur.

Kur'ân Hz. Süleyman'ı ilim ve iktidarla şımartmayan bir örnek olarak överken ilim sahibi olduğu için kibirlenen Karun'u kınamıştır. Hz. Süleyman'ın “Kuş dili bize öğretildi.” (en-Neml 27/16) diyerek ilmini hamd ile Allah'a atfetmesi örnek bir davranış olarak gösterilirken “Bu servet bana ancak ilmim sayesinde verildi.” (el-Ḳaṣaṣ 28/78) diyerek kibirlenen Karun'un servetiyle birlikte tarihe gömüldüğü haber verilmektedir. (el-Ḳaṣaṣ 28/81) Hem Hz. Süleyman'a hem de Karun'a ilim verildiği halde farklı iki eylemin çıkması Hz. Süleyman'a ilimle birlikte hikmetin verilmesiyle açıklanabilir. Ayrıca bu durum ilmin hikmetle tamamlanması gerektiğine de işaret etmektedir. (el-Enbiyâ' 21/79)

Sâlih bir zat olarak bilinen hikmet sahibi Hz. Lokman'ın oğluna verdiği öğütler, ilim ve sabırla ilgili konular hakkındadır. İlim, hikmet ve sabrın başında geldiği bazı sâlih amelleri tavsiye eden¹⁵⁴ ve kötü amellerden sakındıran bu diyalog, ilim meclisine devam etmenin ve sabretmenin önemini vurgulamaktadır. (Luḳmân 31/12-19)

İlim, hikmet ve sabır gibi soyut kavramların kıssalar üzerinden anlatılması kavramların doğru anlaşılması için büyük öneme sahiptir.”¹⁵⁵ Peygamberlerin hayatlarından aktarılan her kesitte ilim, hikmet ve sabır kavramlarının müşahhas örneklerini görmek mümkündür. Teorik açıdan ele alınan bu kavramların dünya hayatındaki yansımaları peygamber kıssalarında görülmektedir. İnananlar için ibret levhaları olan kıssalarda ilim ve hikmet verilen peygamberlerin imtihanlar karşısındaki mücadeleleri anlatılmaktadır. İlim ve hikmetle yapılan bu mücadeleler aşama aşama olmuştur. Peygamberler öncelikle her işin gereğini yerine getirdikten sonra ortaya çıkabilecek herhangi bir sorun karşısında tedbir almışlardır. Tedbir almalarına rağmen ortaya çıkabilecek sorunlara karşı ise dua ederek Allah'tan yardım istemişlerdir.

¹⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5: 268-281.

¹⁵⁵ Macid Yılmaz, “Değerler Eğitiminde Etkin Bir Materyal Olarak Kur'an Kıssaları ve Kullanılışı”, *İslami İlimler Dergisi*, 9/1, (2014): 144.

Doğumundan ölümüne imtihanlarla terbiye edilen Hz. Mûsâ, ömrü boyunca öfkesini artıran durum ve olaylarla karşılaşmıştır. Sabrının sınılandığı durumların bir kısmını Firavun’la yaşamıştır. Kendisine yapılan ilahî davete güçlü bir şekilde direnen Firavun kibirlenerek zulmünde ısrar etmiştir. “Firavun’a yumuşak söz söyleyin, umulur ki öğüt alıp-düşünür veya içi titrer-korkar.” (Tâhâ 20/44) diye buyrulan ayette Firavun’a tebliğ konusunda Hz. Mûsâ’ya sabrın tavsiye edildiği hikâye edilmektedir. Hz. Mûsâ tebliğde yumuşaklığı emreden vahyi uygulayarak sabrını kaybetmemiş ve Firavun’a öfkesini kontrol altına alabilmiştir. Benzer şekilde Hz. Mûsâ’nın kavmiyle de çeşitli imtihanlar yaşadığı ve bu imtihanlar karşısında zaman zaman öfkelenildiği ayetlerde anlatılan bir husustur. Nitekim Tur dağından dönüşte kavminin buzağıya taptığını gören Hz. Mûsâ’nın öfkesini kontrol edemediği ve bu sebeple elindeki levhaları yere attığı anlatılmaktadır. (el-A’râf 7/150-154) Firavundan mucizelerle kurtulan kavminin tekrar şirk günahına girmesi bu büyük öfkenin sebebi olarak zikredilmektedir.¹⁵⁶ Hz. Harun’un yumuşak sözleriyle sakinleşen Hz. Mûsâ öfkeye kapılarak attığı levhaları tekrar eline almış ve bağışlanmak için Allah’a şöyle dua etmiştir: “Ey Rabbim, beni ve kardeşimi bağışla, bizi rahmetine kabul et. Zira sen merhametlilerin en merhametlisisin!” (el-A’râf 7/151) Hz. Mûsâ’nın bağışlanma niyazıyla pişmanlığını dile getirmesi öfkenin kontrol altında tutulması gerektiğini göstermektedir. Dolayısıyla Hz. Mûsâ’nın hayatından anlatılan bu kesitler öfkenin kontrolsüz olmasını değil, ilim ve hikmetle birleştirilerek doğru bir şekilde kullanılmasını öğretir. Sabır da zorluklar karşısında kontrolsüz öfkenin önüne geçmek ve doğru kararlar vermek için gereklidir.

Kur’ân’da ilim, hikmet ve sabrın düşünülen, akleden, şükreden, iyi ve sâlihlerden olan kimselere verildiğine işaret edilmektedir. İnsanların bazı çaba ve gayretlerine bağlı olan bu değerlerin kazanılmasında Allah’ın yardımı da önemli bir yere sahiptir. Peygamberlere ilim ve hikmet verildiğini ve Allah’ın yardımının sabredenlerle beraber olduğunu vurgulayan pek çok ayette bu hususa dikkat çekilerek ilim, hikmet ve sabrın hem kesbî hem de vehbî yönü inananların dikkatlerine sunulmaktadır.

Peygamberler insanlarla iletişim kurarak onların gönüllerini fethetmek için gösterdikleri gayret sebebiyle Allah’ın övgüsüne mazhar olmuşlardır. İlk peygamberlerden olan Hz. Nuh kendisine verilen ilim ve hikmetle kavmini doğru yola

¹⁵⁶ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 4:21–22.

davet etmiş, bu davetinde kararlı ve sabırlı bir duruş sergilemiştir. Hz. İbrahim kendisine verilen ilim ve hikmet gereği her hakikati belli bir mantık çerçevesine oturarak temellendirmiş ve yavaş yavaş yol olarak hakikati insanlara tebliğ etmekten vazgeçmemiştir. Hz. Yusuf’a zorluklara sabrettikten sonra ilim ve hikmet verildiği anlatıldığı ayetin sonunda “İşte biz muhsinleri böyle mükafatlandırırız.” (Yûsuf 12/2) diye buyrularak ilim ve hikmetin sabreden kimselere verilen bir mükafat olduğu müjdelenmektedir. Zikri geçen örnekler ilim, hikmet ve sabrın insanoğluna verilen hayırlarla dolu nimetler olduğunu göstermektedir.

Kur’ân’da ilim, hikmet ve sabır ilişkisi bağlamında özet olarak şu hususlardan bahsedilebilir: Kur’ân’da sıklıkla yan yana zikredilen ilim ve hikmet kavramları ile bilginin iki yönü anlatılmaktadır. Sabır ise ilim ve hikmet arasındaki bağlantıyı kuran önemli bir araç mesabesindedir. Peygamberler kendilerine verilen ilim ve hikmetin sonucu olarak karşılına çıkan zorluklarla mücadele edip aktif sabrın öncüleri olmuşlar ve böylece ilim ve hikmeti sabırla tamamlamışlardır. Böylece ilim, hikmet ve sabır dersleri veren Peygamber kıssalarında müminlere her durumda ilim ve hikmetle hareket ederek sabretmeleri tavsiye edilmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

İLİM, HİKMET VE SABIR BAĞLAMINDA HZ. MÛSÂ VE SALİH KUL KISSASI

Davet ve tebliğ kitabı olan Kur’ân’ın anlatım tekniğinde mesajın inananlara anlaşılır bir şekilde açıklanması esastır. Emir ve nehiyler sıralanıp bunlara uymamanın sonuçları geçmişte yaşanan ibret verici olaylarla anlatılmaktadır. Ayrıca çeşitli vesilelerle zikredilen kavramların insan hayatındaki yansımaları da Kur’ân kıssalarıyla her kitlenin anlayabileceği şekilde açıklanmaktadır.

Geçmişten bugüne yaşanan vakıalar benzer hakikatler içermektedir. Her bir Kur’ân kıssası bu yönüyle ibret levhası olup sonraki nesiller için canlı örnektir. “Kur’ân kıssalarından yararlanmak sureti ile yaşanmış olayların adeta gözler önüne serilerek anlatılması, konunun daha iyi anlaşılması ve manen daha tesirli olabilmesi açısından büyük öneme sahiptir.”¹⁵⁷

Akıl sahiplerinin anlam dünyalarında önemli bir yere sahip olan kıssalar (Yûsuf 12/111) soyut kavramları zihinlerde somutlaştırıp bu kavramların insan hayatındaki olumlu veya olumsuz sonuçlarını canlı örnekler üzerinden anlatmaktadır. Ayrıca kıssalarla kavramların en doğru şekilde anlaşılması sağlanarak kavramlar arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların anlaşılması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda ilim, hikmet ve sabır kavramlarının anlam ilişkisini ortaya koyan Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssası, bu çalışmanın araştırma konularından bir tanesidir.

Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssası, Kehf suresinde 60-82. ayetlerinde anlatılmaktadır. Hadislerde farklı ayrıntılarla aktarılan bu kıssaya tefsir kaynaklarında detaylı olarak yer verilmiştir. Kıssada iki ayrı yolculuk anlatılmaktadır. İlk yolculuğunu ismi zikredilmeyen

¹⁵⁷ Mâcid Yılmaz, “Değerler Eğitiminde Etkin Bir Materyal Olarak Kur’an Kıssaları ve Kullanılışı”, 144.

genç yardımcısıyla yapan Hz. Mûsâ, âlim kulla yaptığı ikinci yolculukta zahiren kabul edemediği bazı olaylarla karşılaşmış ve sonrasında olayların içyüzüne muttali kılınmıştır. İlim, hikmet ve sabır kavramlarının gerçek hayattaki etkileri Hz. Mûsâ ve sâlih kulun ilim ve hikmet yolcuğunda gösterdikleri sabır üzerinden somutlaştırılarak anlatılmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssası söz konusu kavramlar bağlamında anlatılacaktır.

2.1. Hz. Mûsâ'nın İlim Yolculuğu

Hz. Mûsâ kendisine ilim ve hikmet verilen peygamberlerdendir. Kur'ân'da, kendisinden en çok bahsedilen Hz. Mûsâ'nın hayatından ibret dolu kesitler haber verilmektedir. Hz. Mûsâ'nın diğer peygamberlerden farklı olarak Tur dağındaki vahiy eğitimi Kur'ân'da ayrıntılı bir şekilde ve tekrarlanarak anlatılmıştır. Hz. Mûsâ'nın ilahi vahyi öğrenirken gösterdiği azmi ve sebatı onu ilim noktasında ileri bir seviyeye getirmiştir.

Kur'ân'da Hz. Mûsâ'nın hikmet ehlinde bir kulla yaptığı ilim yolculuğundan bahsedilmektedir. (el-Kehf 18/60-82) Hz. Mûsâ'nın bu ilim yolculuğuna çıkış sebebi rivayetlerde şöyle anlatılmaktadır: Hz. Mûsâ kavmi İsrailoğullarına bir hutbe okumuş ve hutbeden sonra ona “En âlim kimdir?” diye sorulmuştur. Hz. Mûsâ “Benim.” diye cevap verince Allah, iki denizin birleştiği yerde bulunan bir kulun Hz. Mûsâ'dan daha âlim olduğunu vahyetmiştir. Hz. Mûsâ'nın kendisinden daha âlim olan o kulu nasıl bulabileceğini sorması üzerine Allah ona zembiline bir balık koymasını, balık nerede kaybolursa âlim kulla orada karşılaşacağını bildirmiştir. Denileni yapan Hz. Mûsâ Allah'ın ilminden bir şeyler öğrenebilmek için genç yardımcısıyla birlikte yola koyulmuştur.¹⁵⁸

Kur'ân'da bu kıssa Hz. Mûsâ'nın genç yardımcısıyla yaptığı yolculukla başlamaktadır. Kıssanın ilk bölümünde Hz. Mûsâ'nın ilim yolculuğu öncesinde neler yaşadığı anlatılmaktadır. Kıssa Hz. Mûsâ'nın iki denizin birleştiği yere varıncaya kadar durmadan yürüyeceğini belirttiği sözleri ile başlamaktadır. İsteddiği yere ulaştığı ve orada dinlenirken azıkları olan balığın yolculuk esnasında kaybolduğu, Hz. Mûsâ ile genç yardımcısının gerisin geri dönerek balığın kaybolduğu yere gittikleri, orada âlim kulla

¹⁵⁸ Buhârî, “İlim”, 44; “Enbiya”, 27.

karşılaştıkları haber verilmektedir. (el-Kehf 18/61-64) Kıssada yaşanan olayların nerede ve ne zaman yaşandığına dair Kur'ân ve hadislerde herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. “Kıssa, Hz. Mûsâ ile ilgili olmasına rağmen Tevrat'ta yer almamıştır; bununla birlikte İsrâiloğulları arasında biliniyor olması gerekir. Nitekim Yahudi efsanelerinde bunun benzeri olan İlyâs ile Yeşua b. Levi kıssası vardır ki muhtemelen o kıssa, Kur'ân'da hak olarak anlatılan bu kıssanın bozulmuş şeklidir.”¹⁵⁹ Yahudi geleneğinde Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssasıyla benzerlik taşıyan bu kıssa İbn Şâhin'e ait el-Ferac ba de'ş-Şidde adlı eserde geçmekte olup 11. Yüzyıla, yani Kur'an sonrası döneme aittir. Bu durumda Kur'an'daki Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssasının Yahudi geleneğinden değil, Yahudi geleneğindeki hikâyenin İslam geleneğinden alındığı sonucuna ulaşmak gerekecektir.¹⁶⁰

Hz. Mûsâ'nın ilim yolculuğu, onun âlim kuldân ilim talebinde bulunmasıyla başlamaktadır. Âlim kul önce bu talebi kabul etmeyerek Hz. Mûsâ'nın karşılaştıklarına dayanamayacağını söylese de Hz. Mûsâ hiçbir şeye baş kaldırmayacağına ve sabredip bekleyeceğine söz verince anlaşp yola çıkarlar. Hz. Mûsâ bu yolculukta bir peygamberin sessiz kalamayacağı üç tane olayla karşılaşır. Yolculuklarının başında Hz. Mûsâ âlim kulla bir gemiye biner ve âlim kul, gemi suda seyrederken gemiyi deler. Bir sonraki olayda âlim kul rastladıkları bir erkek çocuğu öldürür. Yaşadıkları son olayda ise bir kasabaya varırlar ve kasaba halkı onları misafir etmek istemedikleri halde âlim kul o kasabada bulunan yıkılmış bir duvarı tamir edip, yükseltir. Hz. Mûsâ her üç olayda da âlim kula kötü bir iş yaptığını belirtir ve tepki gösterse de yolculuğun başında verdiği söz hatırlatılınca söylediklerine pişman olur. Yaşanan ikinci olaydan sonra Hz. Mûsâ “Bundan sonra sana bir şey sorarsam bana arkadaş olma.” diyerek yeni bir söz verir fakat üçüncü olaydan sonra dayanamayarak yine tepki gösterir. Âlim kul karşılaştığı üçüncü tepki ile birlikte yolculuklarının artık bittiğini haber verir ve Hz. Mûsâ'ya olayların içyüzünü anlatır. Yaşadıkları ilk olayda geminin sahibinin yoksul olduğunu ve onu gemiye zorla el koymak isteyen bir zorbada korumak için gemiyi deldiğini haber verir. Öldürme olayını, rastladıkları erkek çocuğun inanan anne babasını ilerde azdırabileceği

¹⁵⁹ Karaman vd. *Kur'an Yolu Tefsiri*, 3: 568-572.

¹⁶⁰ Yasin Meral, “Mûsâ-Hızır Kıssası ve Kıssanın Yahudi Kökeniyle İlgili İddiaların Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55/2 (2014), 129-150.

tehlikesiyle açıklar. Yıkık duvarı ise içinde babaları sâlihlerden olan iki yetime ait bir hazinenin korunması için tamir ettiğini söyler. (el-Kehf 18/63-82)

Önemli bir ilim yolculuğuna çıkarılan Hz. Mûsâ'ya hayatın içinden örnek olayların arka perdesi gösterilmiştir. Kıssa anlatılırken olayın yeri, zamanı ve şahısların kimlikleri gibi ayrıntılı bilgiler verilmemiş ve kıssanın vermek istediği ana mesajlar üzerinde durulmuştur. Zira Kur'ân kıssalarının öncelikli amacı, olayların hikmet boyutunu öne çıkarmaktadır. Hikmeti Allah tarafından insana verilen özel bir ilim olarak tanıtan bu kıssa hikmete daha özel bir anlam kazandırmıştır.

2.2. Hz. Mûsâ'nın Hikmet Yolculuğu

Hz. Mûsâ Firavun'un zulmünü sorgulayan ve hikmet arayışında olan bir peygamberdir. Hz. Mûsâ'nın âlim kulla yaptığı yolculuk ise tüm insanların hayata dair sorularına cevap veren bir hikmet yolculuğudur. İnsanoğlunun dünya hayatındaki anlam arayışını da tasvir eden bu yolculuk insanın anlam arayışını salt bilginin ötesinde bir anlam taşıyan hikmet ile temellendirir. Sâlih kul Hz. Mûsâ ile çıkacağı manevi yolculuğun başında bu duruma işaret ederek kendisine öğretilen ilmi Hz. Mûsâ'nın bilmediğini, Hz. Mûsâ'ya öğretilen ilmi ise kendisinin bilmediğini belirtmiştir.¹⁶¹ Hz. Mûsâ'nın olaylara karşı tepkileri ve sâlih kulun gerçekleşen olaylara dair açıklamaları kıssada iki ayrı ilmin anlatıldığını göstermektedir.

Kıssada bahsedilen üç kişiden sadece Hz. Mûsâ'nın ismi zikredilmiştir. Diğer iki kişiden biri genç adam, diğeri ise kendisine ilim ve rahmet verilen sâlih kul olarak tanıtılmaktadır. Sâlih kula verilen ilmin mahiyeti konusundaki araştırmalar, onun kimliği hakkındaki soruları da gündeme getirmiştir. Hz. Peygamber'e isnad edilen rivayetlerde sâlih kulun isminin oturduğunda altından otların yeşerip dalgalanması sebebiyle Hızır olduğu haber verilmektedir.¹⁶² İslâm âlimleri Kur'ân ve hadislerde kimliği hakkında ayrıntılı bilgi verilmeyen sâlih kulun melek veya insan olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Sâlih kulun melek olduğunu savunan Mevdûdî, konuyla ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur: “Kıssada geçen suçsuz bir insanın öldürülmesini hiçbir ilâhî din onaylamaz. Halbuki âyetlerden anlaşıldığına göre Hızır bunları kendiliğinden değil ilâhî emir gereği olarak yapmıştır. Bu takdirde peygamberlere gönderilen ilâhî emirlerle

¹⁶¹ Buhârî, “Enbiya”, 27.

¹⁶² Buhârî, “Enbiya”, 29.

Hızır'a verilen ilâhî emirler arasında bir çelişki görülüyor mu? Bu durumda Hz. Mûsâ, Hızır'ın açıklamasıyla nasıl ikna olmuştur? Bazı müfessirler bu emirlerin, bir şahsın zengin, diğerinin fakir ve birinin hasta, diğerinin sağlıklı olmasını takdir edip bu sonucu yaratan Allah'ın emirleriyle aynı gruptan olduğunu kabul etmişlerdir. Bu takdirde Hızır'ın Allah'ın emirlerini uygulayan bir melek olduğu veya insanlar için belirlenen sınırlarla bağımlı olmayan başka bir varlık olduğu sonucuna varmışlardır.” Mevdudi kendisine Allah tarafından ilim verildiği belirtilen ve sâlih kul olarak tanıtılan kimsenin yaptığı işlerin şeriata aykırı olmasından dolayı insan değil melek veya başka bir varlık olabileceğini savunarak bu görüşte olan başka müfessirlerin de olduğunu belirtmiştir.

Sâlih kulun melek değil insan olduğunu kabul eden ve bu konuda çoğunluğu teşkil eden İslâm alimleri, sâlih kula yaptığı işlerin vahiy yoluyla mı yoksa ilham yoluyla mı emredildiği açıklanmadığı için sâlih kulun kendisine vahyolunan bir peygamber mi yoksa ilham edilen bir veli mi olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Konuya tefsirinde yer veren Ebü'l-Fidâ İbn Kesir, (ö.774/1373) sâlih kula ilim ve rahmet verildiğini ve onun yaptığı işleri kendiliğinden yapmadığını haber veren ayetleri (Kehf 18/65-82) sâlih kulun peygamber olduğuna delil göstermiştir.¹⁶³ Sâlih kulun peygamberliğine dair öne sürülen bu iki delili zikreden Râzî, her iki delili de tutarsız bulmuştur. Sâlih kula Allah tarafından verilen ilim sebebiyle peygamber olabileceği görüşüne karşılık her insandaki fitri bilgilerin de Allah'tan olabileceğini belirtmiştir. Sâlih kulun yaptığı işleri Allah'a atfetmesinin onun peygamber olmasıyla değil veli olmasıyla da açıklanabileceğini belirten Râzî, sâlih kulun ilham verilen bir veli olduğunu savunmuştur.¹⁶⁴

Kıssada sâlih kulu mürşit, Hz. Mûsâ'yı ise mürit olarak nitelendiren sûfî gelenek bu yolculuğu sûfinin hayatındaki manevi yolculuğu olarak yorumlamışlardır. Dolayısıyla sâlih kulun peygamber değil kendisine ledün ilmi verilen veli olduğunu kabul etmişlerdir. Tasavvufta önemi sıklıkla vurgulanan ledün ilmi, hikmet ile aynı anlamda kullanılmaktadır.¹⁶⁵ Sûfî gelenek sâlih kula farklı misyonlar yükleyerek hala yaşadığını açıklayan beyanlarda bulunmuştur. Sâlih kulun bugüne kadar varlığını sürdürdüğüne, halk arasında dolaşıp onlara görüldüğüne dair görüşler olmakla birlikte¹⁶⁶ şu anda

¹⁶³ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l Azim*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme, (Beyrut: Dâru Taybe li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1999), 4: 416-422.

¹⁶⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 1: 220-222.

¹⁶⁵ Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, (İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat, 1992), 490.

¹⁶⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15:276-291; 16: 2-7.

yaşamadığına dair görüşler ağırlıktadır.¹⁶⁷ Hz. Peygamber’e isnad edilen rivayetlerde sâlih kulun da içtiğine inanılan ölümsüzlük suyundan şöyle bahsedilmektedir: “Hızır’la buluşacakları kayanın dibinde bir kaynak (ayn) vardı ki buna ‘hayat kaynağı’ (aynü’l-hayât, âb-ı hayât) deniyordu. O suyun temas edip de diriltmediği hiçbir şey yoktu. İşte balığa bu sudan sıçramıştı.”¹⁶⁸ Sâlih kulun hala yaşadığını reddedenler âb-ı hayatla ilgili rivayetin zayıf olduğunu, Buhârî’nin bu hadisi, öteki rivayetlerin ardından isnat zincirini vermeksizin şüpheli bir rivayet tarzında zikrettiğini belirterek sâlih kulun yaşamadığına dair ayet (Âl-i İmrân 3/185; el-Enbiyâ 21/35; el-Ankebût 29/57) ve hadislerden¹⁶⁹ naklî deliller getirmişlerdir.

Allah tarafından kendisine hikmet verilen sâlih kulun Hz. Mûsâ ile yapacağı hikmet yolcuğu gemiye binerek başlar. Gemi denizde seyrederken bir serçenin denizden gagasıyla su alırken sâlih kul Hz. Mûsâ’ya o kuşu gösterir. Kuşun içtiği suyu mahlukatın ilmine, denizin suyunu ise Allah’ın ilmine benzeten sâlih kul, mahlukatın ilminin Allah’ın ilmi yanında serçenin denizden eksilttiği miktarda olduğunu söyler.¹⁷⁰ Sâlih kulun, bu sözleriyle ilahi hikmetin sınırsız olduğuna dikkat çekerek Hz. Mûsâ’yı karşılaştığı olaylara hazırladığı anlaşılmaktadır.

Dünyada gerçekleşen olayların hikmetini bilemeyen insan yaşadıkları karşısında sabırsız davranır. İnsanın sabırsızlığını ilim ve hikmet yönüyle işleyen Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssası gerçek sabrın nasıl olması gerektiğini öğreten önemli bir kıssadır.

2.3. Hz. Mûsâ’nın Sabır Yolculuğu

Peygamberlerin gönderilmesinin en önemli sebebi dünya hayatında imtihanlardan geçecek insanlar için örnekler sunmaktır. Allah peygamberleri birçok merhaleden geçirerek olgunlaştırdığı gibi, peygamberleri örnek alan insanları da imtihanlarla olgunlaştırmaktadır. İmtihanlar karşısında tüm müminlere sabretmeleri tavsiye edilmektedir. Nitekim peygamberlerin hayatlarından ibret veren kesitlerde sabır tavsiyeleri oldukça fazladır. Hz. Peygambere de teselli mahiyetinde olan kıssalarda kendisinden en çok bahsedilen peygamber Hz. Mûsâ’dır. Kur’ân’da birçok peygamberin

¹⁶⁷ İbn Kayyım el-Cevziyye, *el-Menârü’l-münîf fis-sahîh ve’d-da’if*, nşr., Abdülfettâh Ebû Gudde, Halep, 1983, 67-76; İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azim*, 4: 416.

¹⁶⁸ Buhârî, “Tefsîr”, 18.

¹⁶⁹ Muslim, *Sahihu Muslim*, “Fezâilu’s-Sahabe”, 218; Tirmizî, *el-Câmiu’s-Sahih Sünenü’t Tirmizî*, “Fiten”, 64.

¹⁷⁰ Buhârî, “İlim”, 44; “Enbiyâ”, 27.

hayatının sadece bir bölümüyle ilgili bir kesit anlatılırken Hz. Mûsâ'nın doğduğu günden itibaren başlayan imtihanından pek çok kesit anlatılmaktadır. (el-Kâşâş 28/7-10) Sabırla dolu bu örnek kıssalar müminlere sabrı telkin etmektedir.

Hz. Mûsâ'nın sarayında yetiştiği Firavun'un haksızlıklarına boyun eğmeyerek tevhid yolunda şirk ve zulümü yok etmek için verdiği mücadele Kur'ân'da ibret verici yönleriyle anlatılmaktadır.¹⁷¹ Hz. Mûsâ bu anlamda inananlara gerçek sabır konusunda büyük bir örnek olmuştur. Onun adaleti arayarak Firavun'a karşı gelmesi ve aynı zamanda dua ile Allah'tan yardım istemesi, sabrın aktif bir direniş halidir. Karşısına çıkan sorunlar sebebiyle Allah'tan dua ile yardım isteyen Hz. Mûsâ, zulüm altında kalan inananlara da bu sabır ve duayı tavsiye etmiştir. “Ey Rabbimiz! Bize sabırlar ver ve müslüman olarak canımızı al!” (el-A'râf 7/126) diye buyrulan ayette inananların Allah'tan yardım olarak sabır istedikleri hikâye edilmektedir.

Hz. Mûsâ'nın sâlih kula yaptığı itirazlar, insanoğlunun içyüzünü bilemediği olaylarla dolu dünya yolculuğundaki itirazlarını hatırlatmaktadır. Allah'a inanan her insan dünyada gerçekleşen olayların Allah'ın takdiriyle gerçekleştiğini bilmesine rağmen karşılaştıklarına bazen sabredemez. Kıssa bu noktada hayatta ne olursa olsun her şeyi bilen Allah'a yönelerek sabırlı olunması gerektiğini öğütlemekte ve her işin başının sabır olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda sabırsızlığın da aslında bilgisizlikten kaynaklandığını haber vermektedir. Sâlih kul Hz. Mûsâ'ya, yolculuğun başında kavrayamadığı bir şeye sabredemeyeceğini söylemiş ve onun dediği gibi Hz. Mûsâ yolculukta karşılaştığı her olay sonrasında tepki göstermiştir. Olayların içyüzünü öğrendikten sonra ise Hz. Mûsâ'nın sabırsızlığı sona ermiştir.

İlim öğrenmek için kara veya deniz yoluyla ilim yolculuklarına çıkıp bu yolculuklardaki sıkıntılara katlanarak ilim uğrunda fedakârlık yapmak gerekir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahabenin hadis öğrenmedeki hassasiyetleri, sonraki dönemlerde ilim ehlinin bir hadisi Hz. Peygamber'den duyan kimseden direkt alabilmek için gerçekleştirilen ve sonraki yıllarda da sistemli bir şekilde rihle ismi verilen ilim yolculukları ilim öğrenme konusunda gösterilmesi gereken azim ve sebata örnektir. Doğumundan ölümüne vahiyle terbiye edilen Hz. Mûsâ'nın Allah'ın ilminden bir şeyler

¹⁷¹ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 9: 434.

öğrenebilmek için çıktığı ilim yolculuğu Müslümanın ilim konusunda hırslı olmasını ve gerekirse ilim yolculuğuna da çıkmasını teşvik etmektedir.

Hiz. Mûsâ'nın genç yardımcıısıyla yaptığı yolculuğu, sâlih kulla yapacağı ilim ve hikmet yolculuğuna hazırlamıştır. İlk yolculuğunda bazı imtihanlar yaşayan Hiz. Mûsâ'nın âlim kulla olan yolculuğunda ise sabredemeyeceği üç önemli olaya şahit olmuştur. Sabırsızlık sebebiyle bu ilim ve hikmet yolculuğu üç olayla sınırlı kalmıştır. Zira sabırsızlık her durum ve olayda olduğu gibi öğrenmeyi da olumsuz etkileyen bir engel mesabesindedir. Hiz. Peygamber'e isnad edilen ve “Allah Mûsâ'ya rahmet eylesin. Çok arzu ederdik ki, keşke sabredebilseydi de aralarında geçecek olayların hikmetleri (Allah tarafından Kur'ân'da) bize anlatılsaydı.”¹⁷² diye buyrulan hadis rivayetinde bu duruma işaret edilmiştir.

¹⁷² Buhârî, “İlim”, 44; “Enbiyâ”, 27.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HZ. MÛSÂ VE SÂLİH KUL KISSASI BAĞLAMINDA İLİM, HİKMET ve SABIR İLİŞKİSİ

İnsanlara rehber olarak gönderilen Kur'ân'da doğru ve yanlış insanlara çeşitli kavramlarla anlatılmaktadır. Olumlu veya olumsuz anlam ifade eden kavramların zikredilmesinin en önemli amacı insanları iyiliğe yönlendirmek ve kötülükten sakındırmaktır. Bazı ayetlerde teorik olarak bahsedilen kavramlar, Kur'ân kıssalarında pratik boyutuyla anlatılmaktadır. Kıssalarda bahsedilen ibretlerle dolu olaylar, soyut kavramları zihinlerde canlandırarak somutlaştırmakta ve böylece kavramların doğru anlaşılmasını sağlamaktadır.

İnsanoğlu tarihin başlangıcından itibaren varlığı tanıyıp anlayabilmek için ilim faaliyeti içerisinde olmuştur. Varlığın ötesinde olan bilgi alanı insan için bir araştırma konusu olsa da bu alandaki bilgi ve tecrübe her zaman sınırlı kalmıştır. Kur'ân'da insanın ilim bakımından sınırlı bir varlık oluşuna çeşitli vesilelerle temas edilmektedir. Dünya hayatında gerçekleşen olayları ilim ve hikmet penceresinden açıklayan Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssasında ilâhî hikmet karşısında insanın sabırsızlığı gözler önüne serilmektedir.

Sabrın karşıtı olan acelecilik insanın yaratılışından gelen ahlâkî zaafılardan kaynaklanmaktadır. Allah'ın insanoğlunda görmekten hoşlanmadığı acelecilik duygusunun insana pek çok zararı bulunmaktadır. (el-Enbiyâ', 21/37) Hz. Mûsâ'nın âlim kulla olan ilim yolculuğunu konu edinen bu kıssada insanın aceleciliği ele alınmaktadır. Kıssada başrol karakter olan Hz. Mûsâ karşılaştıklarının etkisiyle aceleci davrandığı ve kıssanın diğer başrol karakteri olan sâlih kulun ise Hz. Mûsâ'ya sabır telkinlerinde bulunduğu anlatılmaktadır. Yolculuğun üç olayla sınırlı kalmasına sebep olan sabırsızlığın ilim ve hikmet yolculuğunda yürümeye en büyük engellerden biri olduğu anlaşılmaktadır

Hazırlanan bu çalışmanın ilk iki bölümünde semantik açıdan incelenen ilim, hikmet ve sabır kavramlarına yapılan farklı tarif ve açıklamalara yer verilerek bu kavramlardan bahseden ayet ve hadisler zikredilmiş ve bu kavramlar bağlamında Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssası ele alınmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise söz konusu kavramların anlam zenginliğinden faydalanmak ve ilgili diğer ayet ve kıssalara da atıf yapmak suretiyle Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssasından çıkarılan ana konu başlıkları altında ilim, hikmet ve sabır kavramlarının anlam ilişkisine dair değerlendirmeler yapılacaktır.

3.1 Allah-İnsan İlişkisi Açısından Değerlendirme

Kâinatı yaratan Allah yarattıklarına benzemez ve hiçbir şey ona denk değildir. Onun zatı somut bir şekilde müşahade edilemediği için gözler ve kulaklar onu idrak edemez. Allah'ın zatını tasavvur etmek mümkün olmadığı gibi caiz de değildir. Allah zatını varlık üzerinde tecelli eden isimleriyle insanlara tanıtır. “Esmâ-i Hüsnâ” diye bilinen Allah'ın en güzel isimleri, yaratan ile yaratılanların bazı benzer özelliklerini ortaya koymaktadır.

Alîm, Hakîm ve Sabûr isimleri Allah'ın ilim, hikmet ve sabrını anlatan isimlerindendir. Sınırsız ilim ve hikmeti ifade eden Alîm ve Hakîm ismi Allah'ın her bir ismi ile bağlantılıdır. Zira Kur'an'da Allah'ın görme, işitme, haberdar olmasından bahsedilerek Allah'ın her şeyi ayrıntılı bir şekilde bildiğine dikkat çekilmektedir. Mana bakımından aralarında benzerlik bulunan bu iki isim, ayetlerde birlikte zikredilen isimlerdendir. (el-Bakara 2/32, en-Nûr 24/ 18, en-Neml 27/6, el-Hucurât 49/8) Allah'ın sabrını ifade eden Sabûr ismi ise Hz. Peygamber'den nakledilen hadis rivayetlerinde öğretilmektedir. Kur'an'ı Kerim'de Sabûr ismiyle benzer manalarda geçen ve Allah'ın isimlerinden biri olarak zikredilen Halîm ismi “günah işleyenlerin hemen cezalandırılmayıp onlara mühlet verildiğini iyiliklere ise misliyle karşılık verildiğini” ifade etmektedir.¹⁷³ Benzer mana Hz. Peygamber'e isnad edilen bir rivayette Sabûr ismi için kullanmıştır: “İşittiği şeyin verdiği ezaya aziz ve celil olan Allah'tan daha sabırlı kimse yoktur. Çünkü O'na şirk koşulur, evlatlar nispet edilir. O, yine de onlara rızık ve afiyet vermeye devam eder.”¹⁷⁴ diye buyrulan hadiste Allah'ın mühlet verdiği zaman içerisinde bütün kullarına merhametle rızık verdiğini açıklanmaktadır. Allah'ın Sabûr

¹⁷³ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Uddetü's-Sabirin ve Zehiratü's-Şakirin*, (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2004), 281.

¹⁷⁴ Buhârî, “Edep”, 71.

ismi gereği işlenen günahlardan dolayı dünyada insanları cezalandırmayıp cezayı ertelemesi, O'nun ilim ve hikmetinin de doğal bir sonucu olduğunu ve gerçek sabrın kötülöklere mecbur kalarak dayanmak manasında olmadığını göstermektedir.

İnsanların ilmi zan ifade edebilir fakat Allah'ın ilmi kesindir. (Hüd 11/93; el-Ahkâf 46/23) İnsanlar şaşırabilir ve unutabilirler. Allah'ın şaşırması ve yanılması ise mümkün değildir. Nitekim; Firavun'un önceden yaşayan insanların iman ve ibadetleri konusunda "Gelip geçen nesillerin durumu ne olacak?" diye sorduğu soruya Hz. Mûsâ'nın "Onlar hakkındaki bilgi Rabbimin katındaki bir kitaptadır; Rabbim ne yanılır ne unuttur." (Tâhâ 20/ 51-52) diye cevap verdiği hikâye edilmektedir. Geçmiş dönemde yaşayan insanların iman ve ibadetleri konusunda hiçbir karışıklık yaşanmayacağını anlatan bu cevapta Allah'ın Alîm ve Hakîm ismine işaret edilerek Allah'ın ilmine aykırı hiçbir durumun gerçekleşmeyeceği de hatırlatılmaktadır.

Hz. Adem'in yaratılışını anlatan kıssada Alîm ve Hakîm ismi birlikte zikredilmiştir. Melekler Allah'ın yeryüzünde halife yaratma iradesine karşılık taaccüp göstermiş ve Allah meleklerin taaccüplerine "ben sizin bilmediklerinizi bilirim." diye cevap vermiştir. Bir süre sonra Hz. Adem'in diğer yaratılanlara karşı ilimdeki üstünlüğü ortaya çıkınca melekler "Sen Alîm ve Hakîmsin" diyerek Allah'ı yüceltmışlerdir. Allah'ın yaptığı her işin hakikatinin görüldüğü gibi olmayacağına işaret eden bu olay, Allah'ın Alîm ve Hakîm isimleri ile açıklanmaktadır. Allah ilim ve hikmetine binaen yaptığı işin hakikatini açıklamayı ertelemiştir. Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssasında Allah'ın murat ettiği güzellikler onun ilim ve hikmeti gereği belli bir süre geçtikten sonra ortaya çıkmıştır. Meleklerle verilen cevap ertelendiği gibi Allah'ın vekili olan sâlih kul da Hz. Mûsâ'ya vereceği cevabı ertelemiştir. Zikri geçen örnekler işlerin ertelenmesindeki gayenin bir ilme mebni olduğunu anlatarak bu durumlarda gösterilmesi gereken sabrın insan hayatındaki önemini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda ilim ve hikmetin ayrılmaz bir bütün olduğuna işaret ederek sabırlı olmanın da ancak ilim ve hikmetle mümkün olabileceğini anlatmaktadır.

İnsanoğlu Allah'ın Alîm ve Hakîm isminin tecellisi olarak eşyanın her ayrıntısına vakıf olduğunu bilmesine rağmen zaman zaman bu hakikat unutulmaktadır.¹⁷⁵ Aynı

¹⁷⁵ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak ve Ahmet Ertürk, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1996), 2:598, dipnot 69.

unutkanlığı yaşayan Hz. Mûsâ “En âlim kimdir?” sorusuna “Benim.” diye cevap verdiği için uzunca bir yolculuğa çıkarılmış ve özel bir eğitime tabi tutulmuştur.¹⁷⁶ İnsan hayatıyla ilgili bazı hakikatler Hz. Mûsâ’ya direkt bildirilmeyip yavaş yavaş olaylar üzerinden öğretilmiştir. Böylece her bilgiye kolaylıkla ulaşılabilen bugünün çağında ilim ve hikmeti kalıcı kılacak ana unsurun sabır olduğu ortaya konulmuştur.

Unutkanlık, ilim ve hikmet yolunda sabırsızlığın en önemli sebeplerindendir. Hz. Mûsâ’nın manevi yolculuğuna çıkmasına sebep olan unutkanlık, yolculuk esnasında da tekrarlamıştır. “*İnşallah*” diyerek Allah’tan yardım isteyen Hz. Mûsâ yaşadığı olaylar karşısında talip olduğu ilmin düşündüğünden çok farklı bir boyutta olduğunu anlamıştır. Olaylara tepkisiz kalamayan Hz. Mûsâ sâlih kulun uyarısıyla karşılaşmış ve “*beni mazur gör*” diyerek unutkanlığını öne sürmüştür. Hz. Mûsâ unutkanlığın Allah katında bir mazeret sebebi¹⁷⁷ olduğunu bildiği için yardımcısını da unutkanlığından dolayı sorumlu tutmamış ve ona sinirlenmemiştir. Hz. Mûsâ sâlih kulla çıktığı ilim yolculuğunda benzer unutkanlığı kendisi yaşamış ve sâlih kul ona sabrı tavsiye etmiştir.

Sâlih kula verilen ilim, gaybla ilgili bazı malumatları ihtiva etmektedir. İnsanın kendi başına erişemediği bilgi alanını oluşturan gayb ilmi geçmişten bugüne çokça merak edilen bir ilim alanı olarak gizemini korumaktadır. Gaybla ilgili hususlar “gaybî, bir emrin açıklanması”¹⁷⁸ diye tarif edilen vahiyle veya “seçkin kulların kalbine doğan”¹⁷⁹ ilhamla bilinebilir. Kur’ân’da hem peygamberlere hem de peygamber dışında bazı kimselere vahiy gönderildiği zikredilir. Peygamber dışındaki kimselere indirilen vahiy ilham olarak anlaşılmıştır.¹⁸⁰ Hz. Mûsâ’nın ilmine talip olduğu sâlih kulun yaptıklarından dolayı hakkında hüküm verildiğine dair bir bilgi olmaması onun arkasında ilâhî bir gücün olduğuna işaret etmektedir. Sâlih kulun yaptıklarını Allah’a atfetmesi de gerçekleşen olayların Allah’ın ilmi dahilinde gerçekleştiğini göstermektedir.¹⁸¹ Sâlih kulun gayb ilmine muttali kılındığı anlaşıldığından Hz. Mûsâ’nın âlim kulla olan yolculuğunda tabi

¹⁷⁶ Buhârî, “İlim”, 44; “Enbiya”, 27.

¹⁷⁷ İbn Mâce, “Talak”, 16.

¹⁷⁸ Gazzâlî, *er-Risale el-Ledünniyye, Mecmûatü Resâili İmâm Gazzâlî*, (Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, trs.), 52-73.

¹⁷⁹ Karaman vd., *Kur'an Yolu Tefsiri*, 4: 216-217.

¹⁸⁰ Karaman vd., *Kur'an Yolu Tefsiri*, 4: 216-217.

¹⁸¹ Bursevî, *Muhtasar Ruhu'l-Beyan Tefsiri*, 21: 500.

tutulduğu ilmin “gayb ve sır ilmi” olduğu¹⁸² ve Hz. Mûsâ’nın gaybı bilmeye tahammülü olmayan insanı temsil ettiği söylenmiştir.¹⁸³

İnsanın bilgi sahibi olmadığı konularda “bilmiyorum” demesi ve susması hikmetin bir parçasıdır. Cebrâil Kur’ân’ın ilk ayeti “Oku!” emrini indirdiğinde Hz. Peygamber’in ona “Ben okuma bilmem!”¹⁸⁴ diye cevap vermesi bu hakikatin en güzel örneklerindendir. Bilinemeyecek hususlarda aklî çıkarımlarla sabırsızlık göstermek ise hikmetten uzaklaşmaktır. Öte yandan âlim kulun “Bilmediğin bir şeyi nasıl kavrayabilirsin.” (el-Kehf 18/68) sözü insanın kendi zihnî tecrübelerinde bir karşılığı olmayan olguları mutlak olarak hiçbir zaman algılayamayacağı hakikatini ortaya çıkarmaktadır. İnsanın bu hakikate karşı sabır göstermesi tutarlı, itidalli ve sağlam bir algıyı hedefleyen hikmete dayanır. Hikmet bu konuda adeta sabrı sağlayan ana unsur olmaktadır.¹⁸⁵

İnsan hayatının merkezinde olan ilim, hikmet ve sabır olguları Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssasında insana bakan yönleri ile anlatılmaktadır. Kıssada öncelikle bu olguların kaynağı olan Allah’ın isimlerine dikkat çekilerek Allah ile kulları arasında ilim, hikmet ve sabrı ifade eden konularda bir mukayese yapılmaktadır. Allah’ın Alîm, Hakîm ve Sabûr isimleri bilme konusunda yakın ilişkilidir. Allah’ın hiçbir konuda acele etmediğini ifade eden Sabûr ismi aynı zamanda Allah’ın ilmini vurgulamaktadır. Hayattaki olaylara ilim ve hikmet penceresinden bakarak her duruma sabretme hususunda yaratan ile yaratılanların durumu çok farklıdır. Kıssada gerçekleşen olaylardan dolayı üzülen kimselerin sonradan sevinmeleri Alîm ve Hakîm isminin, işlerin ertelenerek hayra tebdil edilmesi de Allah’ın Sabûr isminin bir tecellisidir. Yaratanın yaratılanlarla ilim konusunda hiçbir şekilde aynı olamayacağını bilerek sabırlı olmanın gerekliliği bu kıssada gözler önüne serilmektedir. Sabredebilmeyi başaranların ise hikmet ehli insanlar olabileceği sâlih kulun şahsında gösterilmektedir.

¹⁸² Karaman vd., *Kur'an Yolu Tefsiri*, 3: 572.

¹⁸³ Halis Albayrak, *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi*, (İstanbul: Şule Yay., 1993), 247.

¹⁸⁴ Buhârî, “Bed'ü'l-vahy”, 3; Müslim, “İmân”, 252.

¹⁸⁵ Hacer Çakmak, “Hz. Mûsâ-Bilge Kul Kıssasının Hikmet Boyutu ve Allah-İnsan İlişkisi Açısından İçerdiği Mesajlar”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (2016), 65-66.

3.2. İman, İbadet ve Ahlak Açısından Değerlendirme

İlim, hikmet ve sabır olguları; iman, ibadet ve ahlak konularının temelini oluşturmaktadır. Ahlâkî bir duruş olarak ibadet hükmünde olan sabır, sağlam bir imanın alametidir. İmanı tamamlayan sabrın hakikati, ilim ve hikmetin öğretildiği bu manevi yolculukla ortaya konulmuştur.

Kur’ân-ı Kerim pek çok ayette insanı kendi varlığı, hayat serüveni, tabiat, evren, ahiret ve varoluşa dair tefekküre ve akletmeye davet eder.¹⁸⁶ Kur’ân okuyan her mümin Allah’ın emirlerindeki hikmetleri tefekkür ettiğinde tüm ilahi hakikatleri müşahede eder ve imanını kuvvetlendirir olaylara ibretle bakan insan Allah inancı noktasında farkındalık kazanarak¹⁸⁷ her kötü durumda hayır arar ve her şeyin arkasındaki ilahi güce teslim olarak sabreder. Musibetler karşısında sabretmemek ise imandan kaynaklanan bir zafiyetin sonucudur. (el-Hacc 22/ 13)

Kur’ân’ın tavsiye ettiği ilmin en önemli özelliği insan hayatını etkileyen bir boyuta sahip olmasıdır. Amel edilen ilim ibadet hükmünde olup insanın imanını güçlendirmektedir.¹⁸⁸ Kıssada geçen yetimlerin korunması olayında bildiğiyle amel eden sâlih kimselerin nesillerinin dahi kötülüklerden korunacağına işaret vardır.¹⁸⁹ Ayrıca kıssada ilim ve hikmetin hayatı etkilemesi anlamında ilk sâlih amel sabır olmuştur. Sâlih kul Hz. Mûsâ’ya hayatın içinde gerçekleşen olaylara karşı sabretmenin hikmetli bir davranış olduğunu öğreterek ilmin bilme yönüne değil olma yönüne dikkat çekmektedir.¹⁹⁰ Sâlih kul kıssada anlatıldığı üzere; Hz. Mûsâ’ya karşı yumuşak tavrı ile hoşgörü, af, sabır ve akıldan oluşan dört erdemi de meczeden hilm¹⁹¹ sahibi örnek bir şahsiyettir. Sâlih kulun ilmi ile bütünleşen eylemleri, ilim ve hikmetin ancak ahlaki bir zemin üzerine kurulabileceğini ve bu ahlâkî davranışların başında sabrın geldiğini göstermektedir.

Hz. Mûsâ çıkacağı ilim yolculuğunda rüşde ulaştıran bilgiye talip olmuştur. (el-Kehf, 18/66) “Bir peygamber olarak doğru yola ulaştıran bilgiye vahiyle ulaştığı için bu

¹⁸⁶ Mustafa Irmaklı, Medeniyetimizin Kayıp İki Anahtarı: İlim ve Tefekkür, diyanethaber.com.tr, 06.08.2018.

¹⁸⁷ Ragıp Güzel, *Hikmet ve İbretler*, (İstanbul: Çelik Yay., 2011), 136.

¹⁸⁸ Gazzâlî, *İhya*, 1: 39.

¹⁸⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur’âni'l-Azîm*, 4: 422.

¹⁹⁰ Niyazi Mısıri, *Risâle-i Hızriyye-i Cedîde*, Süleymaniye Ktp. Pertev Paşa no. 261/4, vr. 40b

¹⁹¹ Çağrı, “sabır”, 35: 337-339.

yolculukta rüşdden kastedilen “Hz. Mûsâ’nın bu bilgiler karşısındaki duruşu ve sabırdır.”¹⁹² Rüşde ulaştıran ilmi, ledün ilmi olarak yorumlayan Niyâzî-i Mısri, (ö. 1105/1694) ledün ilminin bildiğimiz öğrenme vasıtalarıyla değil ahlaklı olmakla elde edilebileceğini belirtir.¹⁹³

Hz. Mûsâ’nın talip olduğu ilim, insanın kemaline vesile olan, ilim ve doğru davranışa dayandırılan hikmettir.¹⁹⁴ Hikmet; ilmin salt bilgidен öte faydalı ve güzel işlere yönlendirici boyutunu göstermektedir. Hem salt bilgiyi hem de bilginin pratik boyutunu kapsadığı için hikmet; nazarî ve amelî olarak iki kısımda incelenmiştir. Kötülüğü iyiliğe çevirecek güçte olup imanın, ibadetin, ilim ve hikmetin kısaca bütün ahlâkî faziletlerin temelini oluşturan sabır¹⁹⁵ ilimle ortaya çıkar.¹⁹⁶ Nitekim hikmeti temsil eden sâlih kul insanlara faydalı işler yapan, kısa ve öz konuşarak hikmetle hareket eden, sabır ve sükunetle gözlerini ilahi hikmetten çevirmeyen âlim bir kul olarak tanıtılmıştır.¹⁹⁷

Sabır, imanın temeli olup sabrı olmayan kimsenin imanı olsa da zayıftır.¹⁹⁸ Sabrın karşıtı olan sabırsızlık ise birçok kötülüğün sebebi olduğu için son dönemlerde insanlığın en önemli problemlerinden biri haline gelmiştir.¹⁹⁹ Her durum ve şartta sabrı ihmal etmemek gerektiğine dair hayatından ibret dolu kesitler anlatılan Hz. Mûsâ, âlim kulla olan yolculuğunda ilim konusunda sabır imtihanına tabi tutulmuştur. Sabırsızlık bu yolculukta ilim ve hikmet yolunda yürümeye büyük bir engel olarak gösterilmiştir.

İlim ve hikmet sâlih insan olma sürecinde önemli mertebelerdir. Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssasında sabır, bu mertebeleri elde etmek için büyük bir vesile olarak zikredilmektedir. Sabır vesilesiyle insan, Allah’ın kendisini herkesten daha çok düşünüp her kötülükten koruyacağını kesin bir inançla bilir ve böylece yegâne kudrete teslim olur.²⁰⁰

¹⁹² Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 5: 401.

¹⁹³ Mısri, *Risâle-i Hızriyye*, vr. 40b.

¹⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 2: 515.

¹⁹⁵ Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dini*, (Ankara: DİB Yay., 1973), 256.

¹⁹⁶ Gazzâlî, *İhya’*, 4: 75.

¹⁹⁷ Güzel, *Hikmet ve İbretler*, 136.

¹⁹⁸ İbn Kayyım el-Cezviyye, *Sabredenler ve Şükredenler*, 11.

¹⁹⁹ Züleyha Akgül, “Yetişkin Din Eğitimi Açısından Dini İletişim ve Sabır Değeri”, (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 131.

²⁰⁰ Güzel, *Hikmet ve İbretler*, 136.

3.3. Din Eğitimi Açısından Değerlendirme

Hız. Mûsâ'nın manevi yolculuğu aynı zamanda onun din eğitiminden geçtiği özel bir yolculuktur. İlim, hikmet ve sabır; Hız. Mûsâ ve sâlih kul kıssasında din eğitiminin hem teorik hem pratik boyutunu tamamlayan kavramlar olarak anlatılmıştır.

İlim tahsili için ilk çaba harcayan kimse Hız. Adem'dir.²⁰¹ Allah tarafından insanlığa gönderilen tüm peygamberler Hız. Adem'le başlayan ilim ve irfan yolunda ciddi gayretler sarfetmiş ve ilmin öncüleri olmuşlardır. Böylece ümmetlerine ilmi miras bırakmışlardır.²⁰² Ülü'l-azm peygamberlerden olan Hız. Mûsâ, ilim öğrenme sürecinde gösterilmesi gereken azim ve sebatın en güzel örneklerinden birisidir. Nitekim Firavun'un zulmünden kurtulduktan sonra kırk yıl çöl yolculuğuna tabi tutularak vahiyle terbiye edilen İsrailoğulları'na Hız. Mûsâ'nın rehberlik ettiği ve bu çöl yolculuğu esnasında Tur dağında uzun süre bir eğitim sürecinden geçtiği haber verilmektedir. (el-A'raf 7/142) Hız. Mûsâ, Tur dağında zahiri ilim olan şariat ilmini öğrendikten sonra âlim kulla olan ilim yolculuğunda olayların içyüzüne hâkim kılınmıştır. Hız. Mûsâ'nın talip olduğu ilmi öğrenmek için gösterdiği azim ve sebat hakkında ise şunlar söylenebilir: "Allah Hız. Mûsâ'ya bu âlim kişinin durumunu bildirmiş ama onun nerede bulunduğunu bildirmemiştir."²⁰³ Hız. Mûsâ'nın "O iki denizin birleştiği yere kadar yürüyeceğim." (el-Kehf 18/60) diye aktarılan sözü ilim elde etmek amacıyla büyük sıkıntı ve güçlüklerle katlanacağını kendi kendine telkin ettiğinin bir ifadesidir. Uzunca bir yolculuktan sonra sâlih kulla karşılaşan Hız. Mûsâ, ondan Allah'ın öğrettiği şeylerin bazısını kendisine öğretmesini istemiş (el-Kehf 18/66) ve ilim hususunda âlim kulla denk olmaya değil onun çok çeşitli olan ilminden sadece bir kısmına talip olmuştur. Din eğitimi sürecinde insanın ilim bakımından ne kadar donanımlı olursa olsun ilme olan azmi ve sebatı elden bırakmaması gerektiğini ortaya koyan bu yolculuk, tek bir mesele öğrenmek için bile olsa uzun bir yolculuğa çıkmanın ve bu yolculukta her türlü zorluğa dayanmanın önemini ortaya koymaktadır.²⁰⁴ Öyleyse ilim yolculuğunun her aşamasında azim ve sabır gerekli olup azimle başlanan bu yolculuğu sabırla devam ettirmek gerekir.

²⁰¹ Abdülfettah Ebu Gudde, *İlim Yolunda*, çev. Semih Yolaçan, Recep Orhan Özel, (İstanbul: Takdim Yay., 2020), 14.

²⁰² Buhârî, "Vesâyâ", 32; Müslim, "Cihâd", 55.

²⁰³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 15: 210.

²⁰⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 15: 210.

Hız. Mûsâ'nın sahip olduğu ilim ona vahiyle gelen şeriâttir. Sâlih kula nasip edilen ilim ise Kur'ân'da "ledün" kelimesiyle ifade edilmiştir. (el-Kehf 18/ 65) Ledün kelimesi "yanında" anlamına gelen bir zarftır. Türkçede "katımızdan" veya "tarafımızdan" manasındadır. Hız. Mûsâ ve sâlih kul kıssasından hareketle özellikle sûfî çevrede ortaya çıkan ve hikmetle aynı anlamda kullanılan ledün ilmi²⁰⁵ Allah tarafından verilen vehbî bir ilim olarak değerlendirilmiştir.²⁰⁶ Ebu Hureyre'nin Hız. Peygamber'den iki kap dolusu ilim öğrendiğini belirttiğı rivayet, dinî ilimler ile ilgili iki farklı ilmin olduğunu desteklemektedir. İki ilimden birincisinin anlatılıp yayılan türden olduğu ikincisinin ise söylendiğinde söyleyen için tehlikeli olabileceğı açıklanan bu hadis rivayetinde²⁰⁷ zahir ve batın olmak üzere ilmin iki yönüne ve ledün ilmine de işaret edilmiştir. Hız. Mûsâ gördükleri üzerinden değerlendirmeler yaparken sâlih kul olayların hem geçmişinden hem de geleceğinden bahsederek açıklamalarda bulunmuştur. Verdiği bilgileri olayların içyüzü olarak nitelendiren sâlih kul (el-Kehf 18/ 82) hadiseleri görünen yönleriyle birlikte görünmeyen yönleriyle ele almak gerektiğini Hız. Mûsâ'ya öğretmiştir.

İlim öğrenmenin en önemli anahtarı merak ve bu merakla ortaya çıkan soru sorma arzusudur. Soru sormak insanın anlayışını artırarak ilim mertebelerini aşmasına vesile olduğu için, güzel sorularla ilmin artırılması teşvik edilen bir husustur. Hız. Mûsâ'nın hikmet yolculuğı bu konuda bir istisna olup bu yolculuğun tek şartı soru sormamaktır. Hız. Mûsâ sabırsız davrandığı için bu şartı yerine getirememiş, Hız. Mûsâ ile sâlih kul arasındaki eğitim ilişkisinin bozulması ve yolculuğun bitmesi de bu sebeple olmuştur. Sabırsızlık sebebiyle bu ilim yolculuğı üç olayla sınırlı kalmıştır. Hız. Peygamber'e isnad edilen bir rivayette "Allah Mûsâ'ya rahmet eylesin. Çok arzu ederdik ki, keşke sabredebilseydi de aralarında geçecek olayların hikmetleri (Allah tarafından Kur'ân'da) bize anlatılsaydı."²⁰⁸ diye buyrularak bu duruma işaret edilmiştir.

Bir insanı tanıyıp ondan bir şeyler öğrenebilmenin en önemli yollarından bir tanesi, o kimseyle yolculuk yapmaktır. Böyle bir yolculuk Allah'ın yaratmasındaki zenginliğin bir sonucu olarak dünyada farklı anlayışların var olduğunu hatırlatır ve

²⁰⁵ Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, (İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat, 1992), 490; Yazır, *Hak Dinî Kur'ân Dili*, 2: 926.

²⁰⁶ Süleyman Uludağ, "Batın İlmi", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 5:188.

²⁰⁷ Buhârî, "İlim", 42.

²⁰⁸ Buhârî, "İlim", 44; "Enbiyâ", 27.

insanların sahip oldukları ilme göre farklı düşüncelerinin olabileceğini gösterir. İki farklı düşüncenin bir arada olması için tek şart ise sabırla gelen anlayıştır.

İlim; din eğitiminin teorik boyutu, hikmet ve sabır ise pratik boyutuyla alakalıdır. Hikmet ve sabır, ilim gibi sadece anlatım yoluyla değil yaşadıkça öğrenilen tecrübelerdir. Allah ilim, hikmet ve sabır ile insanı tedricî olarak eğitmekte ve bu vesilelerle insanı kâmil derecesine erdirmektir. Tur dağında vahiy ile eğitilen Hz. Mûsâ, sâlih kulla yaptığı yolculukta ilmin derûni veçhesini gösteren hikmeti öğrenirken ihtiyaç duyduğu meziyet sabır olmuştur.

Görüldüğü üzere ilim ve hikmet, din eğitiminin bir parçası olan bu yolculuğun ana unsurlarıdır. İnsanî bir nitelik olarak anlatılan ve her faydalı işin başında gelen sabır ise din eğitimi sürecinde vazgeçilmez bir erdemdir.

3.4 Dünya Hayatı Açısından Değerlendirme

Dünya hayatı imtihanlarla doludur. Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssasında imtihanlara dair sahnelenen olayların çift taraflı karakteri gösterilmektedir. Hz. Mûsâ sâlih kulun Allah tarafından verilen bir ilme sahip olduğunu kabul etmiş fakat sonrasında sabırsız davranarak gerçekleşen her olayı sorgulamış ve yolculuğun başında sâlih kula verdiği sözü unutmuştur. Olayların zahirine bakan Hz. Mûsâ kendisine verilen şeriât ilmiyle hüküm vererek sâlih kula itiraz etmiştir. Karşılaştığı her olayın sonunda sabredemeyişine pişman olan Hz. Mûsâ yolculuğa devam etmek istemiştir. Benzer şekilde Allah'a inanan her insan dünyada gerçekleşen olayların Allah'ın takdiriyle gerçekleştiğini bildiği halde bazen bunlara sabredemez. Kıssada dünya hayatında yaşanan olayların benzerleri anlatılmakta ve bu olayların hikmetine dikkat çekilmektedir. Olayların üzerinde sabırla düşünülmesi ve müşahade edilerek her yönüyle el alınması gereklidir. Böylece dünya hayatında yaşananların Allah'ın ilim ve kudreti dahilinde olduğu, Allah'ın ilim ve takdirinin de bir hikmete mebni olduğu daha net bir şekilde anlaşılması mümkündür.

Hz. Mûsâ'nın sabır yolculuğu genç yardımcısıyla yaptığı yolculukla başlamaktadır. Hz. Mûsâ balığın kaybolduğunu haber vermeyi unutan yardımcısına karşı sinirlenmeyerek sabırlı davranmıştır. İlimin kaynağı olan vahiy, öfkeli bir tabiata sahip Hz. Mûsâ'yı (el-A'râf 7/150) eğitip çalışanına karşı sakin olabilme becerisini kazandırmıştır. Hz. Mûsâ'nın âlim kulla olan yolculuğunda da onun sabredebilme becerisine vurgu yapılmıştır. Normal bir insanın bile sessiz kalamayacağı üç olayla

karşılaşan Hz. Mûsâ her defasında sabredemeyerek itiraz etmiştir. Fakat onun sabırsızlığı sonraki olayların gerçekleşmesini engellemediği gibi olayların gerçekleşme zamanını da etkilememiştir. Yolculuğun sonunda sâlih kulun kendisini Allah'ın emrini yerine getiren bir vekil olarak tanıtmasıyla işleri gerçekleştirenin Allah olduğu ortaya çıkınca yapılan tüm itirazlar da çözüme kavuşmuştur.

İnsanların yaşadığı her olay, ilahî planın bir parçasıdır ve bu olayların bir bütün olarak değerlendirilmesi gerekir. Bu durumda iki zarardan daha küçüğünün tercih edilerek büyük zararın giderildiği görülecektir.²⁰⁹ Gemide bulunanlara gaspçı kral hakkında bilgi veren sâlih kulun kralın bölgesini geçince geminin kusurunu giderdiği ve gemi sahiplerinin gemiden yararlanmaya devam ettikleri nakledilmiştir.²¹⁰ Kıssa hakkında bilgi veren bu rivayetlere göre yolculuk esnasında yaşanan olaylar, insanları büyük bir zarardan korumak için gerçekleşmiştir. İnsanlar için en büyük zararın ne olacağını Allah bilir. Hikmetlerle dolu olan hayat yolculuğunda her durum ve olaya zahiren yaklaşarak akli izahlar getirmek yeterli olmayabilir. Aklıyla her şeyi çözemeyen insanın, bazı hakikatleri zamansız öğrenmek istemesiyle gösterdiği sabırsızlığın sonucu ise pişmanlıktır.

İnsanı tek başına hareket eden ve sınırsız özgürlük alanına sahip bir varlık olarak değerlendirmek yanlış olur. Çünkü Allah bütün insanları birbirleriyle imtihan etmekte ve bunun bir sonucu olarak da her insanın kaderi diğer insanların yaptıklarıyla şekillenmektedir. Böylece hayatta gerçekleşen her iş ve olay Allah'ın kuşatıcı ilminin ve hikmetinin bir tecellisi olarak cereyan etmektedir. Çocuğun öldürülmesi olayında anne ve baba sâlih bir kul iken, çocuğun yoldan çıkacağını ve anne babasını da yoldan çıkaracağını Allah ezeli ilmiyle bilerek hikmeti gereği sâlih anne ve babayı korumuştur. Çocuğun öldürülmesinin ayrıntılı açıklaması Hz. Peygamber'e isnad edilen bir hadiste şöyle geçmektedir: “Çocuk günden güne kâfir oluyor, anne-babası ise onu vazgeçirmeye çalışıyorlardı. Keşke çocuk aşırılık ve küfür ile anne ve babasına zulmettiğini idrâk etseydi! O nedenle istedim ki Rableri anne ve babaya o çocuğun yerine daha hayırlı, temiz ve daha merhametli bir çocuk versin.”²¹¹ Çocuğun önce imtihan kılınıp sonra anne ve babanın bu çocuktan kurtarılması Allah'ın hikmetinin bir tecellisidir. Anne ve babanın

²⁰⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 15: 238-239.

²¹⁰ Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, 3: 176.

²¹¹ Buhârî, “Fedâil”, 15.

evlatları konusundaki imtihanları işin en başında bitirilmiştir. Beşerin bakış açısıyla bir evladın ölmesi olarak görülen bu olay, ilahi bir veçheden bakıldığında azgın bir evlattan kurtuluştur. Kötülük denilen mesele de insanın bakış açısının bir ürünü olup kötülük olarak görülen olaylar insandaki ilim eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Hadiselerin görünen ve görünmeyen yönleriyle birbirine zıt olmayıp aksine birbirini tamamladığına dikkat çekilen bu kıssada imtihanın bir sırrı olarak gösterilen hikmete ancak sabredebilenlerin nâil olacağı anlatılmaktadır.

Allah'ın hikmetiyle her varlık hayat sahnesinde olması gereken yerdedir. Her olayın arkasında bir sebep zinciri vardır ve sebepler Allah'ın hikmetinin açığa çıktığı yerlerdir. Sebepler dairesinde her şeyi bildiği ve yöneten Allah'ın kaderiyle hikmeti arasında hiçbir çelişki yoktur, aksine birbirlerini desteklerler.²¹² Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssasında müminlere Allah'ın verdiği ilimle hareket ederek her şeye hikmet nazarıyla bakmaları tavsiye edilir. Allah'ın kulları için her şeyin en iyisini murad ettiğinde şüphe yoktur. Mümin iyi de olsa kötü de olsa her olayda hikmet arayarak sabreder veya şükreder. İlmî bir faaliyet olarak her şeye hikmet nazarıyla bakmak, kadere olan imanı kuvvetlendirerek insanın kötülüklere karşı sabır gücünü de artırmaktadır.

Olaylar ve durumlar hakkında oluşan kapalılıklar işlerin akıbetini bilemeyen insan için söz konusudur. İnsanı yaratan ve gizli konuşulanları dahi duyan ve düşen bir yapraktan dahi haberdar olan Allah'tır. Hayır görülende şer, şer görülende ise hayır olabileceğini ve bunu en iyi bilen Allah olduğunu hatırlatan ayette (el-Bakara 2/216) Allah'ın sınırsız ilmine ve insanın sınırlı bir varlık oluşuna işaret edilmektedir. Dolayısıyla her müminin bütün kötülüklerin başı olan sui zanla hareket etmemesi ve Allah'a karşı daima hüsnü zan içerisinde olması gerekir. “Allah benim kötülüğümü istemiş olamaz.” diyerek Allah'ın kendisi hakkında daha iyi bir planının olduğunu düşünmek Allah hakkında hüsnü zan içerisinde olmanın bir göstergesidir. Şahit olduğu hikmetli olayların benzerini kendisi de önceden yaşayan Hz. Mûsâ Allah'a sığınıp dua ederek hüsnü zanla hareket etmiştir. Nitekim Hz. Mûsâ'nın yaşadığı imtihanlardan dolayı gittiği Medyen'de çaresiz kalınca “Ey Rabbim! Bana lutfedeceğin her türlü hayra muhtacım!” diye niyazda bulunduğu Kur'ân'da haber verilmektedir. (el-Ğaşâş 28/24)

²¹² Muhammed b. İbrahim el- Hamed (drl.), Kaza ve Kader İle İlgili Fetvalar, çev. Mustafa Öztürk, (İstanbul: Guraba Yayınları, 2011), 39.

Kıssadaki üç olay Hz. Mûsâ'nın önünde gerçekleşse de bu olayların benzerleri insan hayatının her aşamasında farklı zaman ve mekanlarda devamlı vuku bulmaktadır. Dünya hayatından ibret tabloları içeren bu kıssa ilim, hikmet ve sabrın ayrılmaz bir şekilde insan hayatındaki yansımalarını göstermektedir. Aynı zamanda başa gelen bela ve musibetlere karşı kadere itiraz yoluna gitmeyip Allah'ın her şeyi kuşatan ilim ve hikmetine itimat etmeyi de öğretmektedir. Dünya hayatında gerçekleşen her şey Allah'ın ilim ve hikmetinin sonucu olan kader çerçevesinde değerlendirildiğinde tüm itirazlar çözüme kavuşacaktır. Zira Allah'ın kaza ve takdiri kulların arzu ve isteklerinden çok daha hayırlıdır. Bu hakikat insanı rahatlatarak daha sabırlı kılar. Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssası bu yönüyle izah edilmesi zor bir konu olan kader konusuna ilim ve hikmet kavramlarıyla ışık tutarak inananları sabırla olgunlaştırmaktadır.

3.5 Genel Değerlendirme

İlim, hikmet ve sabrın bir bütünün parçaları olarak anlatıldığı Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssası, bilginin iki yönünü yani ilim ve hikmeti anlatmakla birlikte sabretmeyi öğrenilen hem de uygulanması gereken bir eylem olarak zikretmiştir. İlim ve hikmet öğrenme sürecinin iki farklı aşamasıdır. Her iki aşamada ilerlemeyi sağlayan sabrın bu süreçte artarak devam etmesi gerekir.

İslâm kültür tarihinde ilim ve hikmet, çoğu kez aynı anlamlarda kullanılmıştır.²¹³ Bu kullanımın en önemli sebebi ilim ve hikmet kavramlarının Kur'ân'ı Kerim'de yakın ilişkili olarak zikredilmesidir. Peygamberlere ilim ve hikmet verildiğinden bahseden ayetlerde "hikmet" kavramına çoğunlukla ilim ve amelî ihtiva eden sünnet manası verilmektedir. Hikmet bu yönüyle ilimle olduğu kadar amel açısından da sabırla yakın ilişkilidir. Sâlih kulun özel bilgisine binaen olayların hakikatine dair açıklamaları hikmetin ilim boyutunu ortaya çıkarırken, sözlerinde sabra oldukça fazla vurgu olması hikmetin amel boyutunu ortaya koymaktadır.

İlim ve hikmet kavramları birçok yönden benzerlik arz ettiği gibi bu iki kavram arasında bazı yönlerden farklılıklar da bulunmaktadır. İlmin kesbî yönüne hikmetin ise vebî yönüne dikkat çeken bu kıssada sâlih kul "kendi katımızdan ilim verdiğimiz bir kul" olarak tanıtılarak hikmet bilginin en üst basamağı olduğuna dikkat çekilmektedir.

²¹³ Franz Rosenthal, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışar, (İstanbul: Sosyal Yay., 1997), 35-40.

Aklın idrak edemediği ve herkesin göremediği hakikatleri barındıran hikmete ulaşmak, ilime nispetle daha fazla sabır ve emek ister. Derine dalmak birdenbire olamayacağı için belli bir ilmî birikimden sonra hikmet elde edilir ve bir amelin hikmet olarak görülebilmesi için ilmî bir temele dayanması gereklidir.²¹⁴ Kıssada hikmete talip olmadan önce uzunca bir ilim yolculuğundan geçirilen Hz. Mûsâ üzerinden, ilimsiz hikmetin olamayacağı noktasında mesaj verilmektedir.

İlim akıl ve duyu organlarıyla anlaşılabilirken hikmet derûni bir tefekkür ve tecrübe hali olup ilimden daha özel bir mahiyete sahiptir. Hikmetsiz nadiren hayra erişilebilirken bir hikmet ile binlerce hayrın elde edilmesi mümkündür. Bundan dolayıdır ki hikmet verilen kimseye nice hayırlar verileceği Kur'ân'da müjdelenmektedir. (el-Bakara 2/259) Hikmet bu yönüyle hem dünyanın hem de ahiretin hayrını içerir.²¹⁵ Allah'ın en âlim kulu olarak Hz. Mûsâ'ya tanıtip övdüğü sâlih kulun şahsında hikmet; kişiyi güzel ameller yapmaya götüren, kişinin ahlâkının olgunlaşmasını sağlayan sağlam ve faydalı ilim manasında anlaşılmıştır. Salih kulun sabır ve sükuneti ile Hz. Mûsâ'ya sürekli sabır tavsiyesinde bulunması hikmete ulaşmada en önemli vasıtanın sabır olduğunu göstermektedir.

Yolculuk baştan sona sabrı gerektirir. Eğer bu yolculuk ilim yolculuğu ise gösterilmesi gereken sabrın önemi daha da artar. İlim yolculuğunda her türlü zorluğa karşı durabilmeyi göze almak gerekir. Bunu gerçekleştirebilen kimselere hikmetin kapısı açılır. Sâlih kulun rehberliğinde yapılan bu yolculukta hem öğretici olan sâlih kul hem de ilim talibi Hz. Mûsâ birbirlerinin olumsuz davranışlarına karşılıklı olarak sabretmişlerdir. Hz. Mûsâ'nın sâlih kulla yolculuğa çıkmak için izin istemesi, işi oldu bittiye getirmemesi ve teenni ile hareket ederek sâlih kulun ilminden istifade etmek istemesi ilim ve hikmet yolundaki sabrın ilk merhalesidir. İkinci merhalede ise sabır, ilmin üst boyutu olan hikmete ulaşabilmek için daha fazla ihtiyaç duyulan bir meziyet olmuştur. Yolculuk esnasında gerçekleşen işlerin sebep ve sonuçları da göstermektedir ki; Kur'ân'da ahlâkî bir meziyet olarak övülen sabır; ilim ve hikmeti tamamlayan bir mahiyete sahiptir.

Sâlih kulun kimliği hakkında yorumlanan iki farklı misyonu üzerinden ilim yolculuğunun mahiyeti hakkında farklı yorumlar yapılabilir. Sâlih kul vahiy alan bir

²¹⁴ Yazır, *Hak Dinî Kur'ân Dili*, 205-206.

²¹⁵ Kemal Sözen, "Din Tefekkür İlişkisi", *Diyanet İlmî Dergi*, 54/4, (2018): 99.

peygamber olarak kabul edildiğinde ilim yolculuğunun şeriat ilminin kuralları çerçevesinde ele alınması gerekir. Allah'ın vekili olarak emirleri yerine getiren veli olarak düşünüldüğünde ise sâlih kul hikmet ehlinden âlim bir kul olarak kabul edilir. Sabır ise vahiy veya ilham içerisinde değerlendirilebilecek hangi ilim olursa olsun hem öğreticide hem de öğrencide bulunması gerekli olan en önemli şarttır.

Hz. Mûsâ'nın yolculuğundaki olayları yaşayan kimselerin, sâlih kulu görüp görmedikleri Kur'ân'da açıklanmamaktadır. Hz. Peygamber'e isnad edilen hadislerde; olayların sâlih kulun anlattığı gibi cereyan ettiği ve olayları yaşayan kimselerin işin sonunda mutlu oldukları haber verilmektedir.²¹⁶ İslam kaynaklarında sâlih kulun gemiyi delerken gemi sahiplerinin onu engellediğine dair bir bilginin olmaması, sâlih kulu Hz. Mûsâ'dan başka kimsenin görmediğini ve sâlih kulun ancak yüce Allah'ın görmesini dilediği kimseye görünen birisi olduğunu göstermektedir.²¹⁷ Yolculuğun başında Hz. Mûsâ'ya indirilen vahiyle desteklenen sâlih kulun yaptıklarının insanlar açısından bir istisna olduğu da anlaşılmaktadır. Zikri geçen tüm hususlar göz önünde bulundurulduğunda kıssada yapılan işlerin bir başka insan tarafından yapılamayacağını ve kıssanın sadece verdiği mesajlar üzerinde durulması gerektiğini söylemek mümkündür.

Geçmişten yola çıkarak geleceğe dair analizlerde bulunmak, olayları arka planlarıyla birlikte değerlendirmek hikmet ehlinin önemli bir özelliğidir. Hikmet ehlinin bu yönüyle hayata dair görüş ve değerlendirmeleri çok değerlidir. Fakat bu değerlendirmelerin hayata geçirilmesi noktasındaki kıstas, şeriâtin belirlediği sınırlardır. Bu bakımdan Allah'tan ilham alındığı söylenerek şeriâtin dışına çıkılması doğru olmaz. Allah katından ilim verilen sâlih kulun Allah'ın emriyle yaptıkları Hz. Mûsâ'ya yolculuğun başında indirilen vahiyle doğrulanmıştır. Dolayısıyla vahiyle desteklenmeyen, keşf ve mûkaşefe yoluyla öğrenilerek yapılan her eylem şeriate aykırı olduğu takdirde cezai sorumluluğu olacaktır.²¹⁸

İnsanoğlu Allah'ın verdiği akıl imkanıyla öğrendiklerini hafızasında tutar. Fakat dünya hayatında insan aklıyla bilinemeyecek durumlar da vardır. İnsan aklının gücü bu

²¹⁶ Buhârî, "İlim", 44; "Enbiya", 27.

²¹⁷ Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an ve'l-Mübeyyinü Lima Tedammenahü Mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkan*, çev. M. Beşir Eryarsoy, (İstanbul: Buruc Yay., 1997), 11: 69-70.

²¹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 2: 515.

yönüyle sınırlı olup her sorunu çözemez. Karşılaştığı olaylar için aklıyla çözüm arayışına giren Hz. Mûsâ, sâlih kul vesilesiyle kendi başına öğrenemeyeceği bilgileri öğrenmiştir. İnsan aklının erişemediği alanların olduğunu hatırlatması bakımından önemli mesajlar içeren bu kıssada hikmeti zahiren bilinemeyecek problemleri akılla çözmeye çalışmak sabırsızlık alameti olarak gösterilmekte ve akılla öğrenilemeyecek durumların en iyi bilene havale edilmesi gerektiği öğütlenmektedir.

Üzüntünün de sevincin de kalıcı olmadığını gösteren bu manevi yolculuğa göre insanın ilmi geleceği bilme noktasında sınırlıdır. İnsanın aciz olduğunu hatırlatan bu yolculuk en kötü durumlarda dahi Allah'ın ilim ve hikmetini düşünerek ona güvenmeyi vurgulamaktadır. Allah'ın ilim ve hikmetini düşünen her mümin kimse Allah'a güvendiğinde imtihanlar karşısındaki sabır sürecini de doğru yönetecektir

Hz. Mûsâ geçmişte yaşadığı bazı olaylar karşısında aceleci davranmıştır. Kıpti bir askerin İsrailoğullarından bir köleyi dövdüğünü gördüğü an hemen olaya müdahale edip düşünmeden Kıpti askere vurarak askerin ölümüne sebep olduğu olay Hz. Mûsâ'nın aceleci davrandığı olaylardan bir tanesidir. (el-Ğaşâş 28/15-17) Ayrıca Hz. Mûsâ'nın Firavun'un zulmü karşısında yaptığı duasında "Rabbimiz! Sen Firavun'a ve adamlarına dünya hayatında ihtişam ve servet verdin; insanları senin yolundan saptırsınlar diye mi yâ Rab! Ey rabbimiz! Artık onların servetlerini silip yok et, kalplerine sıkıntı ver; elem veren cezayı görmedikçe iman etmesinler de görsünler!" (Yûnus 10/88) diyerek Allah'a yalvarması, onun manevi bir eğitim yolculuğuna ihtiyacı olduğunu göstermektedir. Sâlih kulun Hz. Mûsâ'ya olaylarla ilgili hikmeti öğretmesi geçmişe dair önemli hatırlatmalardır. Dünya hayatında gerçekleşen bazı olayların hikmetiyle yüzleştirilen Hz. Mûsâ, mutmain bir şekilde hikmet yolculuğunu tamamlamıştır.

İlim, hikmet ve sabır açısından ibret tabloları içeren bu kıssa her insanın hayatına dokunmaktadır. Şöyle ki; insan hayatı da tıpkı Hz. Mûsâ'nın yolculuğu gibi hikmetlerle dolu bir yolculuktur. İlim, hikmet ve sabır; dünya hayatında gerçekleşen olaylara anlamlar yükleyen önemli kavramlardır. İlim ve hikmetin peşinde olmayı tavsiye eden bu yolculukta tüm insanlığa sabır dersleri verilmektedir.

Akıl ve irade sahibi bir varlık olan her insan Hz. Mûsâ gibi hakikati keşfetmek için arar. Bu yolculukta Hz. Mûsâ hakikati arayan bir yolcuyu, hikmet ise hakikati temsil etmektedir. İlmin kaynağı olan vahiyle hakikatin çelişmediğini gösteren hikmetlerle dolu

bu yolculukta bilenle bilmeyenin eşit olmadığına işaret edilerek ilim sahibi olan kimselere sabrettikleri takdirde hikmetle yol gösterileceği açıklanmaktadır. Aynı zamanda bir ilim yolculuğu olan hayat yolculuğuunda sabrı yoldaş edinmenin gerekliliği de vurgulanmıştır.

SONUÇ

Kur'ân'da, insanoğlu iyi ve kötü yönleriyle anlatılırken övme ve yerme ifade eden kavramlar kullanılmaktadır. İlim, hikmet ve sabır kavramları Kur'ân'da olumlu anlamda zikredilen kavramlardandır. İnsan hayatındaki doğru ve yanlışları anlatmak için kullanılan bu kavramların doğru anlaşılması büyük önem arz etmektedir. Ayetlerle teorik açıdan sıkça vurgulanan bu kavramların anlamları Kur'ân kıssalarıyla pekiştirilmektedir. Geçmişte yaşanan olaylardan ibretler sunarak inananlara yol gösteren Kur'ân kıssaları, soyut kavramları zihinlerde canlandırarak somutlaştırmakta ve böylece kavramların insan hayatındaki karşılığını ortaya koymaktadır.

Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssası bağlamında ilim, hikmet ve sabır ilişkisini araştıran bu çalışmada söz konusu kavramların sözlük ve ıstılah anlamlarından ulaşılan sonuçlar şöyledir: İlim, hikmet ve sabır kavramları temel anlam itibarıyla benzer manalar ihtiva etmekle birlikte Kur'ân'da yakın anlamlı olarak zikredilmektedir. Hikmete yüklenen anlamlar ilim ve amel başlıklı iki kategoride toplanmaktadır. Hikmet denilince öncelikle bu kavramın ilim manası akla gelmektedir. Çoğunlukla ilimle eş anlamlı zikredilmekle birlikte bazen de ilimden daha özel bir anlamda zikredilen hikmet kavramı ilmin salt bilgidir ibaret olmadığını göstermektedir. İlimden farklı manalarda kullanıldığında ise daha çok pratik boyutu ön plana çıkan hikmet kavramı, bu bakımdan da sabır kavramıyla yakın anlamlıdır.

Farklı anlamları bünyesinde taşıyan ilim, hikmet ve sabır kavramlarının her biri akıl ve irade verilen insanla ilgilidir. Bu yönüyle insan aklının semereleri olan ve insana nispet edilen bu kavramlar kötülükten engelleyici iyiliğe yönlendirici bir etkiye sahiptir. İlim, hikmet ve sabır bu anlamda Allah'ın rızasına uygun bir hayatın üç önemli unsurudur.

İlim, hikmet ve sabır ilişkisi Kur'ân bağlamında değerlendirildiğinde şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır. İnsanın mücadele ruhunun gelişmesi ve sabrın devam edebilmesi onun ilim ve hikmet ile bilinçlenmesine bağlıdır. İlim ve hikmet bu bakımdan gerçek sabrı ortaya çıkaran iki önemli unsurdur. Sâlih amellerin başında gelen sabır ise ilim ve hikmeti tamamlayan bir meziyettir. Zira Kur'ân'da ahlâkî bir kavram olarak övülen sabır; insanın ilim ve hikmeti elde etmesi için gereken önemli bir motivasyon kaynağıdır.

İlim, hikmet ve sabır kavramlarının ilişkisi Kur'ân kıssalarında daha net görülmektedir. Bu bağlamda ulaşılan sonuçlara göre; Kur'ân'da başta peygamberler

olmak üzere tüm inananlara nispet edilerek açıklanan ilim, hikmet ve sabır kavramları bütün iyilik ve güzellikleri bünyesinde taşıyan değerlerdir. Bu değerleri eyleme taşıma noktasında en başarılı kimseler Peygamberlerdir. Onların imtihanlara sabır ve tevekkülle karşılık vermeleri Allah'ın bahsettiği ilim ve hikmetin onların hayatlarına yansıyan en büyük göstergesidir. İlim, hikmet ve sabır önderleri olan peygamberlerin hayatlarından anlaşılmaktadır ki; ilim, hikmet ve sabır, ayrılmaz bir bütünün parçalarıdır.

Söz konusu kavramların aralarındaki anlam ilişkisinin teorik boyutuyla birlikte pratik boyutunun üzerinde durulan bu çalışmadan ulaşılan sonuçlara göre; Hz. Mûsâ'nın sâlih kulla olan yolculuğu bir yönüyle sabır yolculuğudur, bir yönüyle ilim yolculuğudur. Başka bir yönüyle de manevi anlamda yapılan hikmet yolculuğudur. Allah'ın ilminin sonsuzluğuna işaret edildiği bu yolculukta kulların acizliği ortaya konulmuş ve dünya hayatında gerçekleşen musibetler karşısında sabrın önemine işaret edilmiştir.

İlim, hikmet ve sabır; din eğitiminin hem teorik hem pratik boyutunu tamamlayan kavramlardır. Her faydalı ve güzel işin başında gelen sabır, insanın değişim ve dönüşüm süreci olan ilim ve hikmet yolculuğunu olumlu yönde etkilediği için bu süreçte tedricîlik esastır. Hayatında tedricî olarak bu eğitim sürecinden geçen Hz. Mûsâ'nın yaptığı hikmet yolculuğundan anlaşılmaktadır ki; hayata dair meselelerde ortaya çıkan kötülöklere karşı sabırsız davranmak yerine ilim ve hikmet çerçevesinde çözümler aranmalıdır. Öğrenme eylemiyle bir bütün olan sabrı bırakarak acele eden insan bu bütünlüğü bozarak kendine zarar verdiği gibi istediğine ulaşamaz. Dolayısıyla sabır; din eğitimi sürecinde de ilim ve hikmeti arayanlar için vazgeçilmez bir erdemdir.

Bilginin zahir ve batın olmak üzere iki farklı yüzü bulunmaktadır. Şariat ve hakikat olarak da ifade edilebilecek bu iki farklı anlayış kıssada ilim ve hikmet kavramlarıyla anlatılmaktadır. Hayattaki bazı olayların hakikatının öğretildiği bu ilim yolculuğunda sâlih kulun diliyle aktarılan ve üç kez tekrarlanan sabır telkinleri göstermektedir ki hikmete ulaşmanın ilk ve en önemli şartı sabırdır. İlim ile hikmet arasında sabır bakımından bir analiz yapıldığında sabrı daha kalıcı kılacak ana unsur hikmettir. Öğrenme sürecinde bir bütünün parçaları olarak anlatılan ilim, hikmet ve sabır kavramlarının insan hayatına yansması büyüktür.

İnsanoğlu Allah'ın verdiği akıl imkanıyla öğrendiklerini hafızasında tutmaktadır. Fakat dünya hayatında insan aklıyla bilinemeyecek durumlar da vardır. İnsan aklının gücü bu yönüyle sınırlı olup her sorunu çözemez. Karşılaştığı olaylar hakkında aklıyla çözüm

arayışına giren Hz. Mûsâ'nın sâlih kul vesilesiyle tek başına öğrenemeyeceği bilgilere ulaştığı bu manevi yolculuk, insan aklının erişemediği alanların olduğunu hatırlatması bakımından önemli mesajlar içermektedir. Öyleyse akılla öğrenilemeyecek durumların en iyi bilene havale edilmesi gerekmektedir. Hikmeti zahiren bilinemeyecek problemleri akılla çözmeye çalışmak ise sabırsızlık alametidir.

Bir insanı tanıyıp ondan bir şeyler öğrenebilmenin en önemli yollarından bir tanesi o kimseyle yolculuk yapmaktır. Böyle bir yolculuk Allah'ın yaratmasındaki zenginliğin bir sonucu olarak dünyada farklı anlayışların var olduğunu hatırlatarak insanların sahip oldukları ilme göre farklı düşüncelerinin olabileceğini göstermektedir. İki farklı düşüncenin bir arada olması için gerekli olan şey ise sabırla gelen anlayıştır.

Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssasında ilim ve hikmet ile sabır iç içe anlatılmaktadır. Şöyle ki; ilim hikmetten önce gelir. Hikmet ancak bir ilme dayanırsa kıymetlidir. İnsanın hikmeti elde etmeden önce bir ilim sürecinden geçmesi gereklidir. Alim kul hikmet ehli olduğu gibi ilim ehlidir. Öte yandan hikmete götürmeyen ilim eksik kalır. Dolayısıyla her ilim sahibi hikmet sahibi olamayacağı gibi ilimsiz hikmetin var olması da mümkün değildir. Hz. Mûsâ ve sâlih kul kıssasında ilim ve hikmet arasındaki bu bağlantılar sabır erdemi üzerinden anlatılmaktadır. Tüm güzel işlerin başında yer alan sabır; kıssada ilim ve hikmetin her aşamasında gerekli olan en önemli meziyettir. İlim ve hikmet aynı anlamsal kategoride değerlendirildiğinde sabır olmadan ilim ve hikmetin varlığından ilim ve hikmet olmadan da sabrın varlığından söz etmek zordur.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, nşr. Şuayb el-Arnâvût vd., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- Akgül, Züleyha. “Yetişkin Din Eğitimi Açısından Dini İletişim ve Sabır Değeri”. Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2019.
- Akman, Mustafa. *Kur’ân’da Cehalet Cahil Cahiliye*. İstanbul: Buruc Yayınları, 2005.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *İslâm Dini*, Ankara: DİB Yayınları, 1973.
- Albayrak, Halis. *Kur’ân’da İnsan-Gayb İlişkisi*, İstanbul: Şule Yayınları, 1993.
- Âlûsî, Ebû’s-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh. *Ruhu’l-Meani fî Tefsiri’l-Azim ve’s-Seb’i-l Mesani*, Beyrut: Daru’l-Fikr, 1994.
- Alp, Talha Hakan. *Mantık İsagoci Tercümesi ve Mantık Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Yasin Yayınları, 2007.
- Alrawashdeh, Ziyad. “*Kur’ân’da İlim Kavramı*”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Ateş, Süleyman. *İslâm Tasavvufu*, İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat, 1992.
- Begavî, *Tefsîru’l Begavî/ Meâlimü’t-Tenzîl*, thk., Hâlid Abdurrahmân el-Âkk, Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ty.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu’l-Buhârî*, İstanbul: Mektebetü’l-İslâmiyye, 1979.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Tenvîru’l-Ezheni Min Tefsîri Ruhu’l-Beyan, Muhtasar Ruhu’l-Beyan Tefsiri*, İstisâr: M. Ali Sabûnî, Çeviren Abdullah Öz vd. İstanbul: Damla Yayınları, 1995.
- Canan, İbrahim. *Hadis Ansiklopedisi*, İstanbul: Akçağ Yayınevi, 2021.
- Cürcânî, Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbü’t-ta’rîfât*, Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1985.
- Çağrı, Mustafa. “sabır”, *DİA*, 35: 337-339, İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman Semerkandî, *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Demirci, Muhsin. “*Günümüz Tefsir Problemleri*”, İstanbul: İfav Yayınları, 2018.
- Demirci, Mehmet. “Kur’ân-ı Kerim Işığında Sabır Kavramı”, *Erciyes Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/12, (2002): 263-285.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş’as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, (Riyad: Mektebetü’l-Me’ârif, 2004.
- Ebû Gudde, Abdülfettâh. *İlim Yolunda Çeviren Semih Yolaçan, Recep Orhan Özel*, İstanbul: Takdim Yayınları, 2020.
- Ebû Hanîfe, Nu‘mân b. Sâbit. el-Fikhü’l-Ekber, trc. Hasan Basri Çantay, Ankara: D.İ.B. Yayınları, 1962.
- Ebû Hayyân, Muhammed ibn Yûsuf, *el-Bahru’l-Muhit*, Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1983.
- Esed, Muhammed. *Kur’ân Mesajı Meal-Tefsir*, Çeviren Cahit Koytak ve Ahmet Ertürk, İstanbul: İşaret Yayınları, 1996.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakup. *el-Kâmûsu’l-Muhît*, thk. Mektebu’t-tahkîki’tturâsi fî müesseseti’r-risâle, Beyrut: Müessesetü’r Risâle 2005.

- Franz Rosenthal, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışar, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1997.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed İbn Muhammed. *İhya-u Ulumi'd-Din*, Çev. Ahmet Serdaroğlu, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974.
- er-Risale el-Ledünniyye, Mecmûatü Resâili İmâm Gazâlî*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, trs.
- Güzel, Ragıp. *Hikmet ve İbretler*, İstanbul: Çelik Yayınları, 2011.
- Gözütok, Şakir. *İlk Dönemde İslâm Eğitim Tarihi*, Ankara: Fecr Yayınları, 2002.
- Irmaklı, Mustafa. Medeniyetimizin Kayıp İki Anahtarı: İlim ve Tefekkür, diyanethaber.com.tr, 06.08.2018.
- Izutsu, Toshihiko. *"Kur'ân'da Allah ve İnsan"*, trc. Süleyman Ateş, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşr., ty.
- Kur'ân'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, Çevirmen Selâhattin Ayaz, İstanbul: Pınar Yay., 1991.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali el-Kureşî el-Bağdâdî, *Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsir*, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî el-Basrî, Cemheretü'l-luğa, Beyrut: Dâru's-Sâdır, 2010.
- İbnü'l-Esîr, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn eş-Şeybânî, *en-Nihâye fî garibi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Tahir Ahmed ez- Zâvî-Mahmud Muhammed et-Tanahî, Beyrût: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ty.
- İbn Faris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris. *Mu'cemu Mekayisi'l-luğa*, thk. Abdusselam Harun, Beyrut: Daru'l-Cîl, 1991.
- İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Kahire: Dâru'l-Beyân Li't-Tûras, 1988.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, *el-Menârü'l-münîf fis-sahîh ve'd-da'if*, nşr., Abdülfettâh Ebû Gudde, Halep, 1983.
- Sabredenler ve Şükredenler*, çev. Emre Yıldırım, İstanbul: Menhec Yayınları, 2018.
- İbni Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâmüddîn İsmâîl b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme, Beyrut: Dâru Taybe li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2 bs., 1999.
- İbn Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, es-Sünen, thk. Şuayb el-Arnâvût, Beyrut: Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 2009.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisanu'l- Arabu'l Muhit*, "alm", thk. Ahmed Fâris, Beyrut: Dâru Sâdır, 1882.
- İbn Sa'd, Tabakât, Çeviren Adnan Demircan, İstanbul: Siyer Yayınları, 2020.
- İnak, Halil İbrahim. "Hadislerde Hikmet Kavramı". Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed. *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, thk. Abdülkerîm Osman, Kahire: Mektebetü Vehbe, 2006.
- Kara, Mustafa. "Hikmet", *DİA*, 17: 518-519, Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Karagöz, İsmail vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.

- Karagöz, Mustafa. “Kur’ân Kavramlarının Anlamını Belirlemede Artzamanlı ve Eşzamanlı Semantiğin Rolü”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/43 (2017): 318.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Keskin, Mustafa. “Kur’ân’da “hkm” Kökünden Türeyen Kelimelerin Semantik Tahlili” *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018.
- Koca, Ferhat, “Hikmet”, *DİA*, 17: 511-514, Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kutluer, İlhan. “İlim”, *DİA*, 22: 108-109, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kuzu, Selman. “Kur’ân’a Göre Hikmet Kavramı”, Basılmamış doktora tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Merâgî, Ahmed Mustafa. *Tefsîrû’l Merâgî*, Beyrut: Daru’l-Mektebet-ül-İlmiyye, 2015.
- Meral, Yasin. “Mûsâ-Hızır Kıssası ve Kıssanın Yahudi Kökeniyle İlgili İddiaların Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 55/2 (2014): 129-150.
- Mevdûdî, Ebu’l-A’lâ, *Tefhimu’l-Kur’ân*, terc. Ahmet Asrar, İstanbul: Bengisu Yayınevi, 1997.
- Mısırî, Niyazi. *Risâle-i Hızriyye-i Cedîde*, Süleymaniye Ktp. Pertev Paşa no. 261/4, vr. 40b.
- Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Camiu li-Ahkami’l-Kur’an ve’l-Mübeyyinü Lima Tedammenahü Mine’s-Sünneti ve Âyi’l-Furkan*, Terc. M. Beşir Eryarsoy, (İstanbul: Buruc Yay., 1997),
- Muhammed b. İbrahim el- Hamed (drl.), *Kaza ve Kader İle İlgili Fetvalar*, Çev. Mustafa Öztürk, İstanbul: Guraba Yayınları, 2011.
- Muhammed Ebu Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, Çeviren Abdulkadir Şener, Ankara: Fecr Yayınları, 1994.
- Muhammed Surur b. Naif Zeynelabidin, *Allah’a Davette Peygamberlerin Metodu*, Çeviren Abdullah Abdurrahman, İstanbul: Guraba Yayınları, 1994.
- Muhammed Fuâd Abdülbâkî. “yevm”, *Mu’cemu’l-Mufehres li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Kahire: Kitâbu’s-Şâb: h. 1378.
- Mukatil b. Süleyman el-Ezdî. *el- Vucuh ve’n-Nazair*, nşr. Ali özek, İstanbul İlmi Neşr Yayınları, İstanbul 1993.
- Müslim, Ebu’l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahihu Müslim*, thk., Muhammed Fuat Abdalbaki, Dâru İhyâi’t Tûrâsi’l-Arabî, Beyrut, ty.
- Nesefî, Ebü'l Berekât, *Tefsîrû’n- Nesefî, Medarikü’t-tenzil ve Hakaiki’t-te’vil*, (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2017), 1: 46-203; 3: 41, 177; 4:375.
- Özervarlı, M. Said “Hikmet”, *DİA*; 17:517-518, Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Pazarlı, Osman. *Din Psikolojisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.
- Râgîb el-İsfahanî, Ebü’l-Kâsım, Müfredatu Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm, Dimaşk, Daru’l-Kalem, 1991.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Küfür”, *DİA*, 26:533-536, Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Sözen, Kemal. “Din Tefekkür İlişkisi”, *Diyanet İlmî Dergi*, 54/4, (2018): 99.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- Tan, Bilal. "Kuranda Hikmet Kavramı", Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali. *Mevsûatu Keşşâf-ı ıstılâhâtı'l-funûn ve'l-ulûm*, nşr. Ahmet Cevdet, Kalkuta: İkdâm Matbaası, 1317.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ Ebû İsâ. *el-Câmiu's-Sahih Sünenü't Tirmizî*, thk., Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l Arabî, ty.
- Topaloğlu, Bekir. "Hakîm", *DİA*, 15:181-182, Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Tokpınar, Mirza. *Tevekkül Hangi Doğru Hadisler Işığında Yeni Bir Tanım*, İstanbul: Kitabı Yayınevi, 2010.
- Tülücü, Süleyman. "Muallakât", *DİA*, 30: 308-310, Ankara: Tdv yayınları, 2020.
- Uludağ, Süleyman. "Marifet", *DİA*, 28: 54-56, Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- "Batın İlmi", *DİA*, 5:188, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Nûh Sûresi", *DİA*, 33: 231, İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*, sad.: İsmail Karaçam, İstanbul: Azim Dağıtım, 2020.
- Yetik, Zübeyir. "Ebu Cehil Cahilliğin Babası", İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- Yıldırım, Muhammed Emin. *Nebevi Eğitim Modeli Dar'ul Erkam Vahyin Nuzûl Sürecinde Şahsiyet Eğitimi*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2017.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Ana hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.
- Yılmaz, Macid. "Değerler Eğitiminde Etkin Bir Materyal Olarak Kur'ân Kıssaları ve Kullanılışı", *Çorum Eğitim Vakfı İslâmî İlimler Dergisi*, 9/1, (2014): 144.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an hakā'iki ġavâmidı't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler, 2020.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Meryem ÖMEROĞLU	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	İstanbul Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat
Yüksek Lisans	
Üniversite	
Enstitü Adı	
Ana Bilim Dalı	
Programı	
Makale ve Bildiriler (Varsa)	
1.	
2.	